مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٣

طقوس وأساليب دفن الموتى في إقليم كوردستان خلال العصور الحجرية

يوسف باقى عبدالقادر
yousif.abdulqadr@uoh.edu.iq
قسم التاريخ، كلية العلوم الإنسانية، جامعة حلبجة، حلبجة، إقليم كردستان، العراق

أ.م..د. اردلان خؤشناو
khwshnaw.ardalan@gmail.com
قسم الآثار، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، إقليم كردستان، العراق

أ.م.د. عبدالله بكر عثمان
abdullah.othman@su.edu.krd
قسم الآثار، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، إقليم كردستان، العراق

الكلمات المفتاحية: القبر، الدفن، الميت، الطقوس، الهيكل عظمى.

كيفية اقتباس البحث

عبدالقادر , يوسف باقى , اردلان خؤشناو , عبدالله بكر عثمان , طقوس وأساليب دفن الموتى في إقليم كوردستان خلال العصور الحجرية,مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، آذار ٢٠٢٦, المجلد:١٦, العدد:٣.

هذا البحث من نوع الوصول المفتوح مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي لحقوق التأليف والنشر (Creative Commons Attribution) تتيح فقط للآخرين تحميل البحث ومشاركته مع الآخرين بشرط نَسب العمل الأصلي للمؤلف، ودون القيام بأي تعديل أو استخدامه لأغراض تجارية.

مسجلة في Registered
ROAD

مفهرسة في Indexed
IASJ

Mortuary Practices and Funerary Rituals in the Kurdistan Region during the Stone Ages

Yousif baqi abdulqadir
Department of History, Faculty of Humanities, University of Halabja, Halabja, Kurdistan Region, Iraq

Dr.Ardalan Khwshnaw
Department of Archaeology, Faculty of Arts, Salahaddin University, Kurdistan Region, Iraq

Dr.Abdulla bakr othman
Department of Archaeology, Faculty of Arts, Salahaddin University, Kurdistan Region, Iraq

Keywords : Grave, Burial, Dead, Ceremony, Skeleton.

How To Cite This Article
Abdulqadir , Yousif baqi , Ardalan Khwshnaw ,Abdulla bakr Othman , Mortuary Practices and Funerary Rituals in the Kurdistan Region during the Stone Ages ,Journal Of Babylon Center For Humanities Studies, March 2026,Volume:16,Issue 3.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Abstract:

The study of burial practices during the Stone Ages in the Kurdistan Region (Northern Iraq) provides a gateway to understanding the early human beliefs and cultures in that area. The Stone Age, characterized by the use of stone tools, witnessed the development of human societies that dealt with death in distinct ways.

The most significant evidence has been obtained from archaeological caves like Shanidar, where remains of Neanderthal and early modern humans have been discovered. These findings point to several key characteristics, such as the burial of organized graves and the placement of specific artifacts with the deceased, including stone tools, animal bones, or seashells. This indicates that

burial was not merely an attempt to dispose of the body, but rather a conscious act connected to reverence and religious beliefs.

The discovery of artifacts within the graves, particularly daily life tools, shows that the inhabitants of that era believed the deceased would need these items in an afterlife. This is one of the earliest pieces of evidence for religious belief and an afterlife among early humans. Furthermore, the presence of flower and other plant remains around the skeletons in Shanidar Cave, known as the Shanidar Flowers, strengthens the possibility of burial rituals involving flowers or fragrant plants. This also indicates the existence of burial rituals, with the manner of placing the deceased's body in the grave, often on its side or in a flexed position, showing the presence of religious or cultural evidence.

Burial practices in the Stone Ages of the Kurdistan Region do not just tell the story of death and burial; they shed light on the development of thought, culture, and social aspects of early humans in the past of the Kurdistan Region, which is considered the beginning of one of the oldest civilizations in the world

الملخص:

تعد دراسة أساليب الدفن في العصور الحجرية في إقليم كوردستان (شمال العراق) مدخلا لفهم المعتقدات والثقافات البدائية للإنسان في تلك المنطقة، إن العصر الحجري، الذي تميز باستخدام الأدوات الحجرية، شهد تطور المجتمعات البشرية التي تعاملت مع الموتى والدفن بطرق مختلفة، وقد تم الحصول على أهم الأدلة من الكهوف الأثرية مثل كهف شانيدار، حيث عثر فيه على بقايا إنسان النياندرتال والإنسان الحديث المبكر.

تشير هذه الاكتشافات إلى عدة خصائص رئيسية، مثل الدفن المنظم في القبور ووضع المقتنيات الخاصة مع الميت، مما يدل على أن الدفن لم يكن مجرد محاولة للتخلص من الجسد، بل كان فعلا واعيا مرتبطا بالاحترام والمعتقدات الدينية، إن العثور على الأدوات داخل القبور، وخاصة أدوات الحياة اليومية، يظهر أن سكان ذلك العصر كانوا يؤمنون بأن الميت سيحتاج إليها في الحياة الآخرة، وهذا يعد من أوائل الأدلة على المعتقد الديني والحياة بعد الموت لدى الإنسان البدائي، كما أن وجود بقايا الزهور والنباتات الأخرى حول الهياكل العظمية في كهف شانيدار، والمعروفة بالزهور شانيدار، يعزز فرضية إقامة مراسم دفن باستخدام الزهور أو النباتات العطرية، وهذا يشير إلى وجود طقوس جنائزية، حيث كان يتم وضع جسد الميت في القبر غالبا على جانبه أو بوضعية القرفصاء (المنحنية)، مما يعكس وجود أدلة دينية أو ثقافية، إن أساليب الدفن في العصور الحجرية في إقليم كوردستان لا تروي قصة الموت والدفن فحسب، بل تسلط

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 3
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

الضوء أيضا على التطور الفكري والثقافي والاجتماعي للإنسان البدائي في ماضي الإقليم كردستان، الذي يعد بداية لواحدة من أقدم الحضارات في العالم.

ڕێوڕەسم و شێوازی مردوو ناشتن لەهەرێمی کوردستان لەچاخە بەردینەکان

یوسف باقی عبدالقادر

بەشی مێژوو، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکان، زانکۆی هەڵەبجە، هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عیراق

پ.ی.د. اردلان خۆشناو

مامۆستا لە بەشی شوێنەوار، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی صلاح الدین، هەرێمی کوردستان، عیراق

پ.ی.د. عبدالله بکر عثمان

مامۆستا لە بەشی شوێنەوار، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی صلاح الدین، هەرێمی کوردستان، عیراق

پوختە:

لێکۆڵینەوە لە شێوازەکانی ناشتن لە چاخە بەردینەکاندا لە هەرێمی کوردستان (باکووری عێراق) دەروازەیەکە بۆ تێگەیشتن لە بیروباوەڕ و کلتووره سەرەتاییەکانی مرۆڤ لەو ناوچەیەدا، چاخی بەردین، کەبە بەکارهێنانی ئامرازە بەردینەکان تایبەتمەندە، گەواهی گەشەسەندنی کۆمەڵگا مرۆییەکان بووە بە شێوەیەکی جیاواز مامەڵەیان لەگەڵ مردوو ناشتندا کردووە، گرنگترین بەڵگەکان لە ئەشکەوتە شوێنەوارییەکانی وەک شانەدەر دەستکەوتوون، پاشماوەی مرۆڤی نیاندەرتاڵ و مرۆڤی مۆدێرنی سەرەتایی تێدا دۆزراوەتەوە، ئەم دۆزینەوانە ئاماژە بە چەند تایبەتمەندییەکی سەرەکی دەدەن، وەك ناشتنی گۆڕی ڕێکخراو و دانانی کەلوپەلی تایبەت لەگەڵ مردووەکەدا نیشانەی ئەوەیە مردوو ناشتن تەنها هەوڵێك نەبووە بۆ ڕزگاربوون لە جەستە، بەڵکو کردەیەکی هۆشیارانە بووە کە پەیوەندی بە ڕێزگرتن و باوەڕە ئاینیەکانەوە هەبووە، دۆزینەوەی کەلوپەلەکان لەناو گۆڕەکاندا، بەتایبەتی ئامێرەکانی ژیانی ڕۆژانە، ئەوە پیشان دەدات دانیشتوانی ئەو سەردەمە پێیانوابووە مردووەکە لە ژیانی دوای مردندا پێویستی پێیان دەبێت، ئەمە یەکێکە لە یەکەمین بەڵگەکانی باوەڕی ئایینی و ژیانی دوای مردن لە مرۆڤە سەرەتاییەکاندا، وە بوونی پاشماوەی گوڵ و ڕووەکی دیکە لە دەوری ئێسکەپەیکەرەکان لە ئەشکەوتی شانەدەر، کە ناسراوە بە گوڵەکانی شانەدەر، ئەگەری ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی ناشتن بە گوڵ یان ڕووەکی بۆندار

بەهێزتر دەکات، ئەمەش ئاماژەیە بۆ بوونی ڕێوڕەسمی ناشتن، کە شێوازی دانانی جەستەی مردووەکە لە گۆڕەکەیدا زۆرجار لەسەر لا یان بەشێوەی چەماوە دانراوە، ئەمەش بوونی بەڵگەی ئایینی یان کولتووری نیشاندەدات، شێوازەکانی ناشتن لە چاخە بەردینەکان لە هەرێمی کوردستان تەنها چیرۆکی مردن و ناشتن ناگێڕنەوە، بەڵکو ڕووناکییەک دەخەنە سەر گەشەسەندنی بیرو کولتوور وکۆمەڵایەتی مرۆڤە سەرەتاییەکان لە ڕابردووی هەرێمی کوردستان کە بە سەرەتای یەکێك لە کۆنترین شارستەنیەتەکان دادەنرێت لەجیهاندا.

کلیلە وشەکان: گۆڕ، ناشتن، مردوو، ڕێوڕەسم، ئێسکەپەیکەر.

پێشەکی:

مردن بەشێکە لە ژیانی مرۆڤ و لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، شێوازەکانی ناشتن گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە بەپێی کات و کولتوور، کوردستانی باشور، ناوچەیەکی دەوڵەمەند بە مێژوو و شوێنەوار، لێکۆڵینەوە لە شێوازەکانی ناشتن لە چاخە بەردینەکاندا زانیاری گرنگمان پێدەبەخشێت لەبارەی ژیان و بیروباوەڕی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ئەو سەردەمە.

چاخە بەردینەکان هەزاران ساڵ لەمەو پێش دەستیان پێکردووە، قۆناغێکی سەرەتاییان لە شارستانیەتی مرۆڤایەتی پێکهێناوە، لەو سەردەمەدا مرۆڤەکان بۆ مانەوەو بەردەوامی لە ژیان پشتیان بە کەرەستە بەردینەکان بەستووە بۆ دروستکردنی چەک و ئامێرو کەرەستە وپێداویستی ڕۆژانەیان، لە هەرێمی کوردستان شوێنەوارە دۆزراوەکان لە ئەشکەوتەکان و گردە شوێنەوارییەکان، بەڵگە لەسەر بوونی کۆمەڵگا مرۆییەکان لەو سەردەمەدا دەخەنەڕوو.

شێوازەکانی ناشتن لە چاخە بەردینەکاندا لە کوردستان جۆراوجۆر بوون و بەپێی سەردەمەکان گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە، زۆربەی کات ناشتنی بە کۆمەڵ ئەنجامدراوە کەچەند کەس لەگۆڕێکدا نێژراون، وەك ئەشکەوتی شانەدەر و گوندی زاوی چەمی، وەسەرەڕای ئەوش گۆری تاکەکەسی دۆزراونەتەوە، کە مردووەکە بە تەنیا لە گۆڕێکدا نێژراوە، وەك نیشنگەکانی چاخی بەردینی نوێ و گردە شوێنەوارییەکان، وە زۆر جار جەستەی منداڵان بەشێوەی چەماوە لەناو گۆزەدا دەنێژران وەك ئەوەی لەناوسکی دایکیاندابن، ئەم جۆرە ناشتنە بۆسەردەمی چاخی بەردینی نوێ و دوای داهێنانی گڵێنەسازی دەگەڕێتەوە، وەك لە شوێنەوارەکانی حەسونەو سامەڕا و تەپەگەورەدا دەردەکەوێت، وە یەکێک لە گرنگترین شوێنەوارەکان کە زانیاری گرنگ لەبارەی ناشتن لە چاخی بەردین پێشکەش دەکات، ئەشکەوتی شانەدەرە، کەپاشماوەی چەندین مرۆڤی نیاندەرتاڵ دۆزراوەتەوە، وادەردەکەوێت ناشتن بە شێوەیەکی ڕێکخراو ئەنجامدراوە، دۆزینەوەی چەند جۆرێك لەتووی گوڵ لە دەوری ئێسکەپەیکەرەکاندا لە شانەدەرگریمانەی ئەوەی دروست کردووە نیاندەرتاڵەکان ڕێوڕەسمی ناشتنیان ئەنجامداوە و گرنگییان بە ژیانی دوای مردن داوە، هەر بۆیە گرنگی لێکۆڵینەوە لە شێوازەکانی ناشتن لە چاخە بەردینەکان لە هەرێمی کوردستان لەوەدایە کە تیشک دەخاتە سەر لایەنی کۆمەڵایەتی و ئایینی و کلتوورییەکانی ئەو سەردەمە.

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٣

گرنگی توێژینەوە: لێکۆڵینەوە لە شێوازو ڕێو ڕەسمی ناشتن، زانیاری گرنگ لەسەر ژیان و مردن و ژیانی دوای مردن دەخاتە بەردەست، وە دروستکردنی گۆڕە جیاوازەکان و قەبارەو شێوازەکەیان زانیاری لەسەر بیرو باوەڕی ئاینی پیشان دەدەن.
میتۆدی توێژینەوە: لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی شیکاری بەکار هێنراوە، پاش کۆکردنەوەیان، شیکاری بۆزانیاریەکان ئەنجامدراوە.

ئامانجی توێژینەوە: ئامانج لە ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە دەرخستنی زانیاری لە سەر شێوازی ناشتن و جۆرو شێوەی گۆڕەکان لە هەرێمی کوردستان لەسەردەمی چاخەبەردینەکان دەخاتە ڕوو.

١ـجۆرو شێوازی مردوو ناشتن لە سەردەمی چاخی بەردینی کۆن (Paleolithic) :

هەڵکۆڵین و دۆزینەوە شوێنەوارییەکان چەندین شوێن و بەڵگەی گرنگی زانستیان لەسەر شێوازی ژیانی چاخی بەردینی کۆن پیشانداوە، سەرهەڵدانی مرۆڤ و ژیانی سەرەتایی لە چاخی بەردینی کۆندا بەشێوەیەك بووە کە شوێنی نیشتەجێبوونیان ئەشکەوتەکان و حەشارگە وپەنابەردەکان بووە کەتوانیویانە لەو شوێنانەدا پارێزگاری لە خۆیان بکەن لە بەرامبەر سەرما و گەرما و ئاژەڵە دڕندەکان، لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤ لە چاخی بەردینی کۆن بە شێوەیەکی سەرەکی بۆ پەیداکردنی خۆراکی خۆی پشتی بە ڕاوکردنی ئاژەڵ و کۆکردنەوەی میوە و ڕووەکی سرشتی بەستووە بە شێوەی خێڵەکی ژیاون و بەدوای سەرچاوەکانی خۆراکدا دەگەڕان و سودیان لەو ئامێرو کەرەستە سادانە بەستووە کە خۆیان لە بەرد و ئێسك دروستیان کردوون، وەک چەقۆی بەردین و نوکی ڕم و تەوری بەردین،

لەسەر هونەر و بیروباوەڕی ئەوسەردەمە هەرچەندە زانیارییەکان کەمن، بەڵام بەپێی بەڵگە شوێنەوارییەکان مرۆڤی ئەو سەردەمە خاوەنی جۆرێک لە بیروباوەڕ و هونەر بووە، وەک دۆزینەوەی پاشماوەی ئەو ئێسکە پەیکەرانەی لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراونەتەوە، هەرێمی کوردستانی عیراق بەهۆی پێگەی جوگرافی وهەبوونی ئەشکەوت و شوێنی سروشتی گونجاوی، یەکێک بووە لەو ناوچانەی کە مرۆڤی سەرەتایی تێیدا نیشتەجێ بووە، لەبەرئەوەی چاخی بەردینی کۆن ،ماوەیەکی زۆری خایاندووەو بەشێکی دورو درێژی ژیانی ئادەمیزادی داگیر کردووە، هەر لەبەر درێژی ماوەکەی و گۆڕانکارییە زۆرەکان تێیدا دابەش دەکرێت بۆ سێ سەردەمی دیکە و شێوازی مردوو ناشتنیش گۆرانکاری بەسەردا هاتووە.

١-١چاخی بەردینی کۆنی خواروو (Lower Paleolithic):

بەپێی ڵگەی بەدەست هاتوو، شوێنەواری بەردە بەلکە مێژووەکەی بۆئەم چاخە دەگەڕێتەوە، دەکەوێتە باکوری ڕۆژهەڵاتی شاری چەمچەماڵ بەدووری ٤کم، وە بەنزیکەی ٢٠کم لە باشوری سلێمانیدایە، بەرزی لەئاستی ڕووی دەریاوە نزیکەی ٨٠٠ مەترە(١)، ئەم شوێنە بە کۆنترین شوێنی نیشتەجێبونی مرۆڤ دادەنرێ لە کوردستانی باشور و مێژووەکەی بۆ (١٢٠٠٠٠پ.ز) دەگەڕێتەوە، کەلوپەلی بەردینی وەك پاچی دەستی و بەردە ئەستێ و شەویگەو ددان و ئێسکی ئاژەڵی تێدا دۆزراوەتەوە، بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە هیچ جۆرە ئێسکێکی مرۆڤ لەم شوێنە تائێستا نەدۆزراوەتەوە، لەبەر هیچ زانیارییێك لەسەر شێوازەکانی ناشتن لەو سەردەمە لەبەردەستدا نیە، کە ئایا مرۆڤەکەکان لەو سەردەمەدا ناشتن و ڕێوڕەسمی مردووەکانیان ئەنجامدابێت، کەئەمەش پێویستی بە هەڵکەندن و دۆزینەوەی زانستی نوێ هەیە لە کوردستاندا تا بتوانێ ئەم لایەنە شاراوە زیاتر ڕونبکاتەوە (٢).

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٣

١-٢ چاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاست (Middle palaeolithic):

مرۆڤ بۆ یەکەم جار، لە چاخە بەردینەکاندا لە ناوچە شاخاویەکان و ئەشکەوتەکان و بن بەردەکانی وەك پەناگە بەکار هێناوەو تیایاندا دا ژیاوە، کردوونی بە شوێنی نیشتەجێبوونی خۆی، بێگومان لەکوردستان و عێراقیش سەرەتای دەست پێکردنی ژیانی مرۆڤ لەشکەوتەکاندا بووە لە باشوری کوردستانی عیراق (هەرێمی کوردستان)، هەرکات بمانەوێت بۆ یەکەم جار باس لە جۆرو شێوازی ژیان و ناشتی مردوو بکەین، ئەوا پێویستە سەرەتا لە ئەشکەوتەوە دەست پێبکەین، کە لەچاخی بەردینی کۆنەوە دەست پێدەکات، وە بێگومان هەرێمی کوردستانیش چەندین ئەشکەوتی گرنگ و بەناو بانگی تێدایە کە مرۆڤ لە چاخە کۆنەکاندا تێیاندا ژیاوە، شوێنەواری بوونی مرۆڤ و ئێسکە پەیکەرو کەلەسەرەکانی لە ئەشکەوتەکانی شانیدار و هەزارمێرد دۆزراونەتەوە لەگەڵ ئەو ئامێرو ئامرازە بەردینانەی کە بۆ پێداویستیەکانی ژیانی رۆژانەی خۆی بەکاری هێناون(٣).

ئەشکەوتی شانەدەر: یەکێکە لە گرنگترین و بەناوبانگترین ئەشکەوتەکانی کوردستان کە دەکەوێتە ناوچەی چیاکانی برادۆست لەنزیك ناحیەی شانەدەر بە دووری ١،٥کم(٤)، نزیکەی ٢کم لە زێی گەورەوە دوور و ٧٦٥م، وە بەرزە لە ئاستی روی دەریاوە، لە پارێزگای هەولێر دوورە، شێوە هەڵکەوتەکەی لە دەروازەکەیدا سێگۆشەییە و پانیەکەی نزیکەی ٢٥مەترە و بەرزیی دەروازەکە نزیکەی ٨ مەترە (وێنەی ژمارە١).

لەناوەوەی ئەشکەوتەکەدا، پانییەکەی زیاد دەکات بۆ نزیکەی ٥٣ مەتر، وە لە بەشی دواوەی ئەشکەوتەکەدا، پانییەکەی کەم دەبێتەوە بۆ نزیکەی ٤٠ مەتر، بنمیچ(سەقف)ە کەی شێوەی گومەزی هەیە و لە ناوەڕاستی ئەشکەوتەکەدا بەرزییەکەی ١٣،٧٠م، کە لەوشوێنەدا کەلێنێك هەیە وەك ئەوەی بەردێکی لێبەربوبێتەوە، درێژیی ئەشکەوتەکە لە دەروازەکەیەوە تا بەشی دواوەی ٤٠م، هەر بۆیە بە یەکێک لە گەورەترین ئەشکەوتەکانی کوردستان دادەنرێت(٥)، وەبە کۆنترین پەناگە و شوێنی نیشتەجێبوونی مرۆڤ دادەنرێت لە چاخی بەردینی کۆنی سەرو(٦)، سەبارەت بە ئەنجامی هەڵکۆڵینە شوێنەوارییەکان، کەبونەتە زانیاری سەرەکی لەسەر ئەشکەوتە، کە بۆ یەکەم جارلە لایەن (ڕالف سولکی و رۆزا سولکی خێزانی) هاوکارەکانیان لە زانکۆی میشیگانی ئەمریکی هەڵکۆڵینی تێدا کراوە لە ساڵانی (١٩٥١-١٩٦١) هەڵکۆلینەکە بۆماوەی ١٠ساڵی خایاندووە بەم شێوەیە کە چوار وەرزی هەڵکۆڵین بوە بە شێوەیە، (١٩٥١، ١٩٥٣،١٩٥٦-١٩٥٧ و١٩٦٠) (٧)، لە ماوەی ئەو هەڵکۆڵینەدا لە ناو ئەشکەوتەکەدا چوار چینی شوێنەواری

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 3
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

دۆزرانەوە کە پۆلێن کراون بە (A-B-C-D) ئەم چینانە بەشێوەی نیشتەجێبوونی یەک لە دوای یەک(٨)، بەم شێوەیە چینی (یەکەم A) کە بۆ چاخی بەردینی نوێ دەگەڕێتەوە، بەڵام چینی (دووەم B) دابەشدەکرێت بۆدوو چینی ناوەندی(B1) ئەو ئامرازانەی تێدا دۆزراوەتەوە کە وەك سەردەمێکی گوازرەوەن و بۆ هاوشێوەی چاخی بەردینی نوێ دەگەڕێتەوە، (B2) بۆ چاخی بەردینی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە، چینی (سێیەم C) بۆ سەردەمی هاوشێوەی ئامێرو کەرەستەی چاخی بەردینی کۆنی سەرو(**Upper Paleolithic**)، دەگەڕێتەوە، بەهۆی بوونی ئامرازو کەرەستەی تایبەت (اورگنیشی) کە بە شارستانی برادۆستیش ناودەبرێت، بەهۆی ئەوەی کە ئەشکەوتی شانەدەر لە ناوچەی شاخاوی برادۆست هەڵکەوتووە، سەبارەت بەچینی (چوارەم D) بۆ چاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاست (**Middle Paleolithic**)، دەگەڕێتەوە بەهۆی بوونی ئامرازی سەردەمی(موستیری) تێدا دۆزراوەتەوە(٩)، وە لە گرنگترین چینە شوێنەواریە دۆزراوەکان لە ئەشکەوتەکاندا، وەك لە هەڵکۆڵینەکانی ئەشکەوتی شانیدار(١٠) ئێسکەپەیکەری مرۆڤی نیاندەرتاڵ لە تەمەنی جیاواز و لە بارودۆخی جیاوازی پاراستن ومانەوەدا پارێزراون(١٠)، نمونەی مرۆڤەکانی شانیدارپێکهاتوون لە ئێسکە پەیکەری حەوت کەسی پێگەیشتوو، بەم شێوەیە (١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦ و ٨) وە دوانیان تەمەنیان منداڵ بوون (٧،٩) وە یەکێك لەمنداڵەکان تەمەنی شە ش مانگ بووە و لە هەڵکۆڵینی وەرزی ١٩٥٣وەك یەکەم ئێسکە پەیکەری شانەدەر دۆزرایەوە و منداڵەکەی تریش لە ساڵی ١٩٦٠ دۆزرایەوە(١١)، کە پێدەچێت سێ لەو کەسانە بەهۆی کارەساتی سروشتی و کەوتنەخوارەوەی بەرد لەناو ئەشکەوتەکەدا گیانیان لەدەست دابێت، سەبارەت بە ئێسکە پەیکەری دەیەم هەر لەناو ئەشکەوتەکەدا دۆزرایەوە وادادەنرێت لە لەکۆتا سەردەمی سەهۆڵیدا ولە نێوان (٦٠٠٠٠-٣٥٠٠٠پ.ز)بوبێت، ئەم ئێسکە پەیکەرانە بەپێی ڕێوڕەسمێک لە ناو ئەشکەوتەکەدا بەخاک سپێردراون کەئەمەش پراکتیزە کردنی ڕاستەقینەی ناشتنی مردووەکان لە عیراقی کۆندا پیشاندەدات(١٢)، سەبارەت بە دانانی ژمارە لەسەر ئێسکە پەیکەرەکان بەمەبەستی ناسینەوەو کار لەسەرکردنیان، لە ساڵی ١٩٥٣دا بەشێك لە ئێسکەپەیکەری منداڵێك دۆزرایەوە کە لەسەرەتادا هیچ ژمارە و هێمایەکی بۆ دانەنرا، بەڵام لەوەرزی ساڵی ١٩٥٧ سێ لە ئێسکەپەیکەری دیکە دۆزرانەوە کە ژمارەی شانەدەر ١، شانەدەر ٢، شانەدەر ٣ یان بۆ دانرا، وە لە هەڵکۆڵینی ساڵی ١٩٦٠ ئێسکە پەیکەری شانەدەر٤، شانەدەر ٥، شانەدەر٦، وە لەگەڵ ئەوەشدا ستیوارت (Stewart) توانی لەتاقیگەدا ئێسکە پەیکەرێکی دیکە بناسێتەوە، کە ناوی لێنرا شانیدر ٧، وە لەگەڵ ئێسکە پەیکەری شانیدار ٤ و ٦دا ئێسکە پەیکەری منداڵێکی بچووك، تەمەنی (شیرە خۆر)ە، دۆزرایەوە کە ناوی لێنرا شاندەر

٨، بەم شێوەیە ئێسکەپەیکەرەکانی شانیدەر ١-٨ جێگیر کران، ئێسکە پەیکەری ئەو منداڵەی لە ساڵی ١٩٥٣دا دۆزرایەوە ژمارە شانیدار ٩ی بۆ دانرا، بەم شێوەیە ژمارەی ئێسکە پەیکەرەکان دیاری کران کە لەسەرجەم لێکۆڵینەوەکاندا وەك بنەمایەکی سەرەکی پشتی پێدەبەسترێت (وێنەی ژمارە ٢/أ-ب)(١٣)، وە ئێسکە پەیکەری ژمارە ٣ لە وەرزی ١٩٥٧ لەکاتی پاك کردنەوەی چاڵێکی هەڵکۆڵین پێش ئێسکە پەیکەری(٢،١) دۆزرایەوە(١٤)، وا دادەنرێت ٣ لەو کەسانە بەهۆی کارەساتی سروشتی و کەوتنەخوارەوەی بەرد لەناو ئەشکەوتەکەدا گیانیان لەدەست دابێت، کە شوێنەواری کەوتنە خوارەوەی بەرد لە ناوەراستی میچی ئەشکەوتەکەدا هەستی پێدەکرێت، ئەوانی دیکە بە ڕێورەسمی ناشتنی فەرمی نێژراون، ٣ ئێسکەپەیکەریان نزیکەی ١٥ مەتردووری لە دەمی ئەشکەوتەکە و لە قووڵایی نزیکەی ٧,٥ مەتر لە ژێر زەوی ئەشکەوتەکە دۆزرانەوە، بە نزیکەی ٩٠ سم لە باکوورەوە بۆ باشوور و ١٥٠ سم لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا دانرابوون و بە بەرد داپۆشرابوون(١٥)، سەبارەت بە ئێسکە پەیکەری دەیەم هەر لەناو ئەشکەوتەکەدا لەساڵی ٢٠٠٦ دۆزرایەوە، وا دادەنرێت بۆ کۆتا سەردەمی سەهۆڵی بگەرێتەوە(٦٠٠٠٠-٣٥٠٠٠پ.ز)(١٦)، کەلەسەری یەکێك لە ئێسکە پەیکەرەکان پیاوێکی تەمەن ٣٥ساڵە و درێژی باڵای ١٨٥سم، کەمتر تێك چووە دەتوانرێت بە ئاسانتر بناسرێتەوە تا نەژادەکەی دیاری بکرێت، کە مرۆڤی نیاندەرتاڵ بووە(١٧)، وەك ئەوەی چەناگەو شەویلگەکانی پان و ئەستورو ئێسقانەکانی گەورەن وهێڵکاری ناوچاوانی لێژو تایبەتن بەنەژادی نیاندەرتاڵ لێکۆڵینەوەکان لەسەر ئەو ڕایەن کە تەمەنی سێ لەو ئێسکەپەیکەرانە دەگەڕێنەوە بۆ نزیکەی ٤٥٠٠٠ پ.ز، یەکێکی دیکەیان لە چاڵێکی تر وتەمەنی بۆ نزیکەی ٦٥٠٠٠پ.ز. دەگەڕێتەوە(١٨).

بەپێی هەڵکۆڵینەکان مێژووی ئەشکەوتی شانەدەر چینی D بۆچاخی بەردینی کۆنی ناوەڕاست سەردەمی پلاستوسین٨٠٠٠٠-٤٠٠٠٠پ.ز، دەگەڕێتەوە(١٩)، ئەو شێوازی ناشتنەیشی تیایدا دۆزرایەوە وەك سەرەتای ناشتن بوو، کە مرۆڤەکانی ئەو سەردەمە گرنگیان بە ناشتنی مردووەکانیان داوە وبەپێی ڕێورەسمێک لە ناو ئەشکەوتەکەدا لەژێر زەویدا بەخاک سپێردراون کەئەمەش پراکتیزە کردنی ڕاستەقینەی ناشتنی مردووەکان لە میسۆپۆتامیای کۆندا پیشاندەدات(٢٠)، مرۆڤی نیاندرتاڵ مردووەکانی خۆیان بەشێوەی ناشتنی تاك ناشتووە بەشێوە جۆراو جۆر، کەزیاتریان بەشێوەی چەمانەوە نێژراون وەك لە ئەشکەوتی شانەدەرو فەرەنساو فەلەستین دەرکەوتووە، ئەم شێوازەی ناشتنی مرۆڤی نیاندەرتاڵ بیروبۆچونی جیاوازی توێژەرانی بەدوای خۆیدا هێناوە، کەبەشێکیان لایان وایە ناشتنی مردوو بەوشێوەیە بەمەبەستی ڕێگری

کردنی بووە لە دووبارە گەڕانەوەی بۆ ژیان، کە ئەوەش مردووەکان بێزاردەکات، وە بەشێکی دیکەیان بەلاساییکردنەوەی شێوەی منداڵ لەسکی دایکیدا دادەنێن و گۆڕ بە هێما و شوێنی دووبارە لەدایك بوونەوەی مرۆڤ دادەنێن، بەلام بۆچوونی یەکەم تاڕادەیەك بەهەند وەرنەگیراوە، چونکە نیاندرتاڵ لە هەمان شوێن مردووەکانی بەشێوەی هەمە جۆر ناشتووە، واتە جگە لە شێوەی چەمانەوە، بەشێوەی درێژکراوی لەسەر پشت یان لەسەرلامردووەکان دانراون وەك لەشانەدەر ئاماژەی پێدراوە، نیاندرتاڵ مردووەکانی خۆی لە هەمان ئەو شوێنە ناشتووە کە تێیدا نیشتە جێبووە، هەربۆیە بە شێوەی چەماوە مردووەکانی ناشتووە لەبەرئەوەی کەمترین شوێن داگیربکات(٢١)، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ئێسکە پەیکەرانەی کە لە ئەشکەوتی شانەدەر دۆزراونەتەوە ڕێزیان لێگیراوە و تووی چەند جۆرێکی گوڵیان لەگەڵدا دۆزراوەتەوە، ئێسکە پەیکەری شانەدەر ٤، بەناشتنی گوڵ ناسراوە، تووی گوڵ وەک بەڵگەیەکی دانانی بە مەبەستی گوڵەکان لێکدراوەتەوە، کە ئەمەش ئاماژەیە بۆئەوەی کە ڕێز لەجەستەی مردوەکان گیراوە لەکاتی مەراسیمی ناشتنیاندا گوڵ پێش کەشکراوە لەسەر گۆڕی مردووەکە دانراوە کە ئەم جۆرە ڕێزگرتنەی مردووەکان تا ئێستاش بەردەوامەو بۆ کاتی ناشتن و پرسە گوڵ پێشکەشی جەستەی مردووەکە دەکرێت یان لەپاش ناشتنی لەسەر گۆڕەکەی دادەنرێت وەیان هۆکاری دانانی ئەم گوڵانە وەك چارەسەرێك بۆ کەسانی برینداو نەخۆش بەکار هاتووە کە یەکێك لە ئێسکە پەیکەرەکانی شانەدەر شوێنی شکانی ئێسکەکانی پێوە دیار بووە(٢٢)، ئەم تۆی گوڵانەش لە تەنیشتی ئێسکە پەیکەری شانەدەر یەك بووە، کە مرۆڤێکی بریندارو خاوەن پێداویستی تایبەت بووە بەمەبەستی چارەسەرکردن و کەم کردنەوەی ئازار بەکار هاتوون، یان جۆرێك لە گوڵەکان ژەهراوی بوون و بوونەتە هۆی گیان لەدەست دانی ئەوکەسە(٢٣).

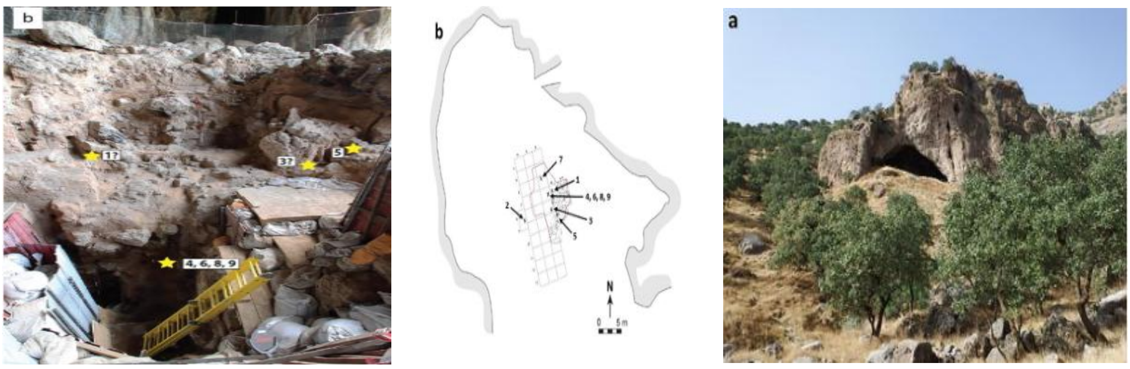

(وێنەی ژمارە ١)أ/

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ / المجلد ١٦ / العدد ٣

ئەشكەوتی شانەدەر ب/ هێڵكاری شوێنی دۆزینەوەی ئێسكە پەیكەرەكان ج/ شێوەی چاڵەكانی هەڵكۆڵین.

Pomeroy E, Other, New Neanderthal remains associated with the Flower Burial at Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan. Op,cit., pp. 11-26

١-٣چاخی بەردینی كۆنی سەروو (Upper paleolithic):

چاخی بەردینی كۆنی سەروو دواقۆناغی چاخی بەردینی كۆنە و سەردەمەكەی بۆ كۆتا چاخی سەهۆڵ بەندان دەگەڕێتەو كەدەكاتە چاخی سەهۆڵ بەندانی چوارەم و ماوەكەی دەكەوێتە (٥٥–١٥)هەزارساڵی پ.ز.، توێژەران ئەم سەردەمە بەسەرەتای دەركەوتنی مرۆڤی مۆدێرن (هۆمۆساپیێنس) دادەنێن، وەهەروها (ڕالف سۆلكی RALPH S. SOLECKI) ئەم سەردەمەی ناوناوە سەردەمی برادۆستی، چەند شوێنێكی شوێنەواری لەكوردستان بۆ ئەم سەردەمە دەگەڕێنەوە وەك ئەشكەوتەكانی (هەزارمێرد لە نزیك سلێمانی، پاڵەگەوره لە نزیك چەمچەماڵ، كاوانیان نزیك شەقلاوە) (٢٤) .

ئەشكەوتی هەزارمێر: سەبارەت بەهەڵكۆڵینی شوێنەواری ئەشكەوتەكە لەڕابردوودا چەند جارێك هەڵكۆڵینی تێدا ئەنجام دراوە، خاتوو (دروسی گارورد Dorothy Garrod) لە ساڵی ١٩٢٨ كاری هەڵكۆڵینی تێدا ئەنجام داوەو دواتریش لەبەرواری ١١/١١/ ١٩٤٩دەست كراوە بەكاری هەڵكۆڵین بە سەرۆكایەتی (كارل كون) پسپۆڕی بواری ئەنترۆپۆلۆجی لە زانكۆی فلادلفیا، لەدوای ئەوەی چەند پارچە ئێسكێكی ئەشكەتی هەزارمێرد دەبینێت لەشاری بەغداد بڕیار ئەدات بۆ دەسكەوتی زانیاری زیاتر سەردانی ئەشكەوتەك بكات و لەنزیكەوە زانیاری زیاتری لەسەر كۆبكاتەوە، بۆیە لەگەڵ كۆمەڵێك لە شوێنەوارناسانی عیراقی دەست دەكات بەكاری هەڵكۆڵین بەهەڵكەندنی چاڵێكی ٤مەتر درێژی و ٢مەتر پانی مەتری لەدەروازەی ئەشكەوتەكە(٢٥)، لەئەنجامی ئەو هەڵكۆڵینەدا سێ چینی شوێنەواری (A-B-C) دیاری كران،چینی(یەكەم A)، بۆچاخی بەردینی نوێ دەگەڕێتەوەو قوڵیەكەی نزیكەی ٤٠ سم، بوو لە خۆڵێكی وشك پێكهاتووە، كە ئێسكی ڕان وباڵ و كەلەسەری مرۆڤی تێدا دۆزرایەوە لەڕوی سەرەوە بەرەوبەشی خوارەوە زیاتردەبوون ،هەربۆیە وایان دانا ئەو كەسانەی كەلێرەدا مردوون نەنێژراون بەشێوەی ناشتنێكی ئاسایی، بەڵكو وادەنرێت لە دوای مردنیان ئێسكەكانیان لە شوێنێكی ترەوە هێنرابن بۆ ئەو شوێنە لەبەر ئەوەی هیچ ئێسكێكی تەواوبوونی نیەبەڵكو بەشێوەی پارچە پارچەن(٢٦)، لەگەڵ ئەمەشدا كۆمەڵێك پارچەی گڵێنەیی تێدا دۆزراوەتەوەكە تارادەیەك نزیك و هاوشێوەی گڵێنەی چەرمۆن

هەربۆیەش وادادەنرێت لە چاخی بەردینی نوێ ئەو خەڵکەی لەو ئەشکەوتەدا ژیابێت هەمان ئەو کەسانەبن کە لە گوندی چەرمۆ نیشتەجێ بووبن و بەهۆی بارودۆخێك و بەشێوەی کاتی پەنایان بردبێتەوە ئەشکەوتەکان و تێداژیابن، سەبارەت بەچینی (دووەم B)، بۆ چاخی بەردینی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە و لە دوای قوڵی ٤٠سم دەست پێدەکات تا ٩٠سم ،خۆڵەکەی گۆڕانکاری بەسەردا دێت لەڕووی ڕەنگ وجۆرەکەیەوە بە هەمان شێوەی چینی یەکەم ئێسك و پارچەی کۆمەڵێك ئامرازی بەردینی تێدا وەك صوان وپارچەی تەڵزمە بەردی نوك تیژوی تێدا دۆزراوەتەوە، بەچینی (سێیەمC)، بۆ چاخی بەردینی کۆنی سەروو دەگەڕێتەوە و لە دوای قوڵی ٩٠سم، دەست پێدەکات و خۆڵەکەی گۆڕانکاری بەسەردا دێت و پتەو بەهێز دەبێت و ڕەنگەکەی تاریکتر دەبێت و جیاواز لە دوو چینەکە تر هیچ ئێسکێکی تێدا دەر ناکەوێت،بە هەمان شێوە ئامرازی بەردینی تێدایە وەك پارچەی بەردی صوان و تەڵزمە بەردیینی تیژ کەبۆ برین بەکار هاتوون(٢٧، وەهەر بۆیەش ناتوانرێت لەم ئەشکەوتەدا باسی چۆنیەتی ناشتن و ڕێو ڕەسمی مردووناشتن بکرێت، چونکە پاشماوەی مرۆڤ لەو شوێنانە دۆزراوەتەوە بەڵام تاکوو ئێستا هیچ ئێسکە پەیکەرێکی مرۆڤی تێدا نەدۆزراوەتەوە بە شێوەی تەواوەتی، کە بتواندرێ لە ڕێیانەوە زانیاری لەسەر شێوازی مردوو ناشتن بەدەست بخرێت.

٢-چاخی بەردینی ناوەڕاست (Mesolithic): لە دوای چاخی بەردینی کۆن، بەهۆی بوونی تایەتمەندی و گۆڕانکاری زیاتر سەردەمێکی دیکە سەری هەڵداوە کە بەچاخی بەردینی (ناوەڕاست) ناسراوە، ماوەیەکەی درێژ نیەو لە (١٥٠٠٠- ١٠٠٠٠پ.ز) خایاندووە، لە کوردستان، ئەم سەردەمەش توێژەران لە بەر کەمی کاتەکەی بە سەردەمێکی کاتی و گوێزەرەوەی نێوان هەردوو چاخی بەردینی کۆن ونوێ باسی دەکەن، وە لە چاخی بەردینی ناوەڕاست چەند نیشینگەیەك لە کوردستاندا بونیان هەیە، کە درێژکەرەوەی ژیانی ناو ئەشکەوتەکانن ئەم نیشینگانە کاتی بوون و وزۆربەی جار تەنها لە وەرزی گەرما (هاوین) مرۆڤ تێیاندا نیشتەجێ بووە لەبەرگۆڕانکاری جیاوازی کەش و هەوا کە لەوەرزی زستاندا پەنایان بردوەتەوە ئەشکەوتەکان، کە لە چاخی بەردینی ناوەڕاست هەڵکۆلین و دەر ئەنجامەکانیان باس لەوە دەکەن کە مرۆڤ لەم سەردەمەدا ئامرازو کەرستە بەردینەکانی تا ڕادەیەك بەشێوەیەکی ئەندازەیی و ڕێك وباشتر دروست کردوون، وەك لە ئەشکەوتی زەرزی دۆزراونەتەوە، وە لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤ بۆ ژیانی ئابوری و بژێویەکانی خۆی زیاتر ڕەنجی کێشاوەو هەوڵی ماڵی کردنی ئاژەڵەکانی داوەبەشێوەیەکی سەرەتایی و هەوڵی فێربوونی کشتوکاڵیێ داوە، وە لە سەر پیشەی ڕاو کردن وکۆکردنەوەی بەرووبوومە کێویەکان بەردەوام بووە(٢٨).

٢-١ ئەشکەوتی زەرزیZarzi cave :

دەکەوێتە ڕۆژئاوای شاری سلێمانی بەدووری ٥٠کم ، لەناوچەی سورداش، نزیکەی ١٠ کم لە قەزای دووکان دوورە، مێژووی ئەشکەوتی زرزی بۆ چاخی بەردینی ناوەڕاست (١٥٠٠٠- ١٠٠٠٠) پ.ز.کە هاوتایە لەگەڵ شانەدەر(B)، کە بەشێوەیەك کە لە زۆربەی ئەشکەوتەکانی چیاکانی زاگرۆس ئەم جۆرە نەریتە بۆ دروستکردنی ئامرازە بەردینەکان بەرچاو دەکەون ، کە بە پیشەسازی زەرزی ناسێنراوە(٢٩)، بۆ یەکەم جار لەساڵی ١٩٢٨ز،

لەلایەن خاتوو (دروسی گارود Dorothy Garrod) پشکنینی تێدا کراوە کە لە ئەنجامدا دابەشکراون بۆسێ چین (یەکەم و دووەم و سێیەم C-B-A) (٣٠)، سەرە ڕای بونی کۆمەڵێك کەرەستە و ئامرازی تێدا دەرکەوت وەك ئەوانەی لە چاخی بەردینی نوێ بۆ کشتوکاڵ کردن بەکار هاتوون، لەگەڵ ئەوەشدا ئێسك و شەویلگەی ئەو گیانەوەرە دۆزراوەتەوە کە مرۆڤ ڕاوی کردوون لە جۆری ئاسکی کێوی، بەراز، بزنە کێوی، کیسەڵ، ماسی(٣١)، وە پاشماوە ماددیەکانی مرۆڤ دۆزراوەتەوە لەم ئەشکەوتەدا بەڵام ئیسکی مرۆڤی تێدا نەدۆزراوەتەوە، بۆیە ناتوانرێ هیچ زانیارێک لەسەر جۆرەکان و ڕێورەسمی ناشتن لەو سەردەمە بدرێت بەدەستەوە.

٢-٢ نیشینگەی کەریم شەهر:

دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی قەزای چەمچەماڵ بەدوری ١٠کم ، بەنزیکەیی ٦٠٠٠م، دەبێت(٣٢)، مێژوەکەی بۆ هەزارەی دەیەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە، بۆ کۆتایی چاخی بەردینی ناوەندو سەرەتای چاخی بەردینی نوێ وەك قۆناغێکی گواستنەوەی نێوان ئەو دوو سەردەمە بووە(٣٣)، لە ساڵی ١٩٥١ز هەڵکۆڵینی شوێنەواری لە ٥٠٠ مەتری چوارگۆشە ئەنجامدراوە بەشێوەی چاڵی بچوك لە لێوارێکی بەرزی گردەکە بە قولایی ٤مەتر(٣٤)، شایەنی باسە کەرەستەی بەردینی شێوەی وردو ڕێك، وەك بەردی (صوان)و داسی بەردینی تێدا دەرکەوتووە بەڵامبەهێچ جۆرێك ئیسکی مرۆڤی تێدا نەدۆزراوەتەوە، بۆیە ناتوانرێ هیچ زانیارێک لەسەر ڕێورەسمی ناشتن لەو سەردەمەشدا دیاری بکرێت.

٢-٣ ناشتنی مردوو لەگوندی زاوی چەمی:

گوندی زاوی چەمی دەکەوێتە باشوری ئەشکەوتی شانەدەر بەدوری ٤کم، دەکەوێتە ناو چیاکانی برادۆست لە ناوچەی بارزان سەر بە پارێزگای هەولێر، نزیکەی ٤٥٠م، لە ئاستی ڕوی دەریاوە بەرزە(٣٥)، مێژووەکەی بۆ کۆتاییی چاخی بەردینی ناوەڕاست پێش سەرهەڵدانی چاخی بەردینی نوێ دەگەڕێتەوە و هەڵکۆڵینی شوێنەواری لە دوو وەرزدا لە ساڵانی(١٩٥٦–١٩٥٧)(١٩٦٠) لەم گوندە لەلایەن خاتوو(ڕۆزا سولکی) کراوە، چاڵێکی هەڵکۆڵینی گەورەی هەڵکەندووە بەپێوانەی ١٢مەتر چوارگۆشەو قوڵی ٣ مەتر(٣٦)، لە ئەنجامی هەڵکۆڵینەکان لەم گوندەدا دووچینی شوێنەواری دۆزراونەتەوە بە(یەکەم و دووەم A-B) ناویان لێنراوە یەکەمیان A بۆ چاخی بەردینی نوێ ودووەمیان B بۆ چاخی بەردینی ناوەڕاست دەگەڕێنەوە(٣٧)، بەڕێگای بەکارهێنانی کاربۆنی١٤ (C14)(٣٨)، بەپێی دۆزینەوەی شوێنەواریەکان ئەم گوندە بۆ نزیکەی ١٠٩٠٠ ساڵ پ.ز. دەگەڕێتەوە، وەك ماوەی پێکەوە بەستنی هەردوو چاخی ناوەڕاست و نوێ دادەنرێت(٣٩)، بە پێی ئەو پاشماوە و بەڵگە شوێنەواریانەی کە لەهەڵکۆڵینەکاندا بەدەست هاتوون، بەشێکی مێژووی ئەم گوندە هاوسەردەمی چینی (B1) ئەشکەوتی شانەدەرە، کە بە ئەگەری زۆر ئەم گوندە لەوەرزی هاویندا دانیشوانی ئەشکەوتی شانەدەر تێیدا ماونەتەوە، لەو

گوندەدا چەندین ئێسکە پەیکەیکەر دۆزراونەتەوە ، کەبەشێکیان کەرستەو ئامرازی بەردینییان تێدابووە.

سەبارەت بە شێوازی ناشتنی مردووەکان لە گوندی زاوی چەمی، یەکێك لەو گۆڕانەی دۆزراوەتەوە بیست و هەشت ئێسکە پەیکەری تێدا نێژراوە، وە لە گەڵ ئەوەش گۆڕی تر دۆزراوەتەوە کە لەیەك مرۆڤ زیاتری تێدا نێژراوە، واتە هەر دوو کەس لەیەك گۆڕدا نێژراون، کە ئەمەش جۆرێکی ناشتنی مردووەکان بووە لەسەر یەك و لەیەك گۆڕدا لەشێوەی گۆڕی بەکۆمەڵ، دیواری بەرد لە بەردەم گۆڕەکاندا بە شێوەی کەوانەیی هەبووە، کەبەجۆرێك لە بیروباوەڕی ئایینی تایبەت دادەنرێت(٤٠)، وە ژمارەیەك گۆڕ دۆزرانەوە کە کەلوپەل و ئامرازی ناشتنیان لەگەڵ دانرابوو(٤١)، یەکێك لەگۆڕە دۆزراوەکان گۆڕی ئافرەتە، لەبەر ئەوەی کەرستەی خۆرازادنەوەو ملوانکەی تێدا دەرکەوتووە، وە لە گۆڕێکی دیکەدا، تەڵەزمە بەردێکی صوان دۆزراوەتەوە کە بە بەهۆی ماددەی قیرەوە بە ئێسکێکەوە بەستراوەتەوە، هەروەها سەکۆی بچوکی لەبەرد دروستکراوهەبووە بەشێوەی کەوانەیی دانراون، هەموو ئەمانە ئاماژەن بۆ جۆرێک لە ڕێوڕەسمی ناشتن وبیروباوەڕی کۆنترین گوندنشینناندا(٤٢).

٣-چاخی بەردینی نوێ Neolitihic :

ئەم چاخە بە سەردەمێکی گرنگی ژیانی مرۆڤایەتی دادەنرێت، توێژەران بە سەردەمی بەرهەمهێنانی خۆراک ناویان ناوە، لەم چاخەدا ئامرازو کەرستەی بەردین بەبایەخەوە لەلایەن مرۆڤەوە دروست کراوە، جگە لە فرەیی شێوە و جۆرەکانی، وەکو داس، ئاوەن، تەڵەزمە بەرد، کەرستەی هاڕین ووردکردن، و دەمە تەڵەزمە بەرد کە بە قیر جێگیرکراون، لەگەڵ ئەوەشدا دەرکەوتنی پرۆسەکانی کشتوکاڵ و ماڵیکردن، وە گەشەسەندنی ئەم پێشهاتانە پەیوەست بوون بە ڕوودانی گۆڕانی کەشوهەوا کە لە ئەنجامدا یەکەم هەوڵی مرۆڤ لە چالاکییە ئابوورییەکان لە ئەنجامی هاتنی قۆناغی گەرم بوونی زەوی و ئاسایی بوونەوەی پلەی گەرما، هاوشێوەی بارودۆخی کەشوهەوای ئەمڕۆ، مرۆڤ بەرەو نیشتەجێبوون هەنگاوی نا لە کەنار ئاوەکان و ناوچە دەشتاییەکان بە مەبەستی پراکتیزەکردنی ئەم چالاکییە نوێیانە و بەردەوامبوونی ژیان لە هەرێمی کوردستان، شایەتحاڵی سەرهەڵدانی یەکەمی ئەم نیشتەجێبوونە کشتوکاڵیانە بووە، لە سەرەتادا وەرزی و پاشان هەمیشەیی، وەک ئەوەی ئەو پاشماوەی لەوێ دۆزرایەوە ڕەنگدانەوەی هەیە لەسەر پراکتیزەکردنی چالاکییە کشتوکاڵییەکان بە شێوەیەکی سەرەتایی و سادە، وەک لە بەڵگە دۆزراوەکانی چاندنی گەنم و جۆدا دەردەکەوێت ، سەرە ڕای ماڵی کردنی جۆرەها ئاژەڵی وەك سەگ، بزن، ئاسک، مەڕ(٤٣)، چاخی بەردینی نوێ لەخۆیدا چەند سەردەمێکی تر دەگرێتەوە بەم شێوەیە، چاخی نوێی پێش گڵێنەسازی (PPN) کەئەویش دەبێتە دووسەردەمی تر، سەردەمە بەردینی نوێی پێش گڵێنەسازی و (PPN-A) وە سەردەمی بەردینی نوێی گڵێنەسازی (PN)، ئەم پۆلێنکاریەش شوێنەوارناسان و توێژەران بەپێی تایبەتمەندی سەردەمەکان شێوازەکانی بیناسازی دروستکردنی خانووەکان جیایان کردونەتەوە(٤٤).

٣-١ گوندی نەمریک: دەکەوێتە پارێزگای دهۆک و لە باکووری ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە(٤٥)، لە ئەنجامی هەڵکۆڵین کە بەچەند وەرزێك ئەنجامدراوە، مێژووی گوندەکە بۆ چاخی بەردینی نوێی پێش گڵێنەسازی (PPN-B) دەگەڕێتەوە، بە هۆی ئەوەی کە کەمترین پارچەی گڵێنەسازی تیدا دۆزراوەتەوە(٤٦)، وەهەروەها ئەو کەرەستانەی بیناسازی کەبەکارهاتوون لە بیناو خانووەکان چەند جۆرێکن وەك ئەو بەردەی لەوشوێنەداهەیە، کە لە قۆناغێکی سەرەتاییی بیناسازیدا بەکارهاتوەو پاشان دیوارەکە بە قوڕوساغ دراوە، وەهەروەها خشتی قوڕی لەسەر بناغەی بەرد بەکارهاتوون، وە نەخشەی بیناسازی خانووەکان شێوازی هێلکەیی و بازنەییە کە تیرەی هەریەکێکیان نزیکەی٧مەتر دەبێت کەلە لەناوچەی سەرەکی هەڵکەندنەکەدایە، لەگەڵ ئەوەشدا بینای خانووی شێوە چوارگۆشەی تێدا دۆزراوەتەوە بەپێوانەی ٦×٨ مەتر لە قوڵایی ٦٠- ٨٠سم، ئەستووری دیوارەکانیان نزیکەی٣٠سم بووە، ژوورەکان بنمیچەکەیان لە کەرەستەی بەردەست لە ناوچەکەدا دروستکراوە، وەکو لقی دار جۆری ڕووەك(٤٧)، لە وەرزی دووەمی هەڵکۆڵینەکان لە ساڵی ١٩٨٧ درێژە بەکارەکانی ساڵی پێشتر دراو ئەنجامی زیاتر خرایە پێش چاو کە بووە هۆی دۆزینەوەی ئامرازی بەردینی گەورە وەك ئاوەن و کەرەستەی بڕین و وردکردن وکونکردن(٤٨)، وە یەکێکی دیکەلەو کەرەستانەی کە دۆزاوەتەوە بابەتە هونەریەکانن لەشێوەی پەیکەری سەری داڵ و سەری مار کەنزیکەی بیست پارچە دەبن بەقەبارەی بچوك، دەگەڕێنەوە بۆ قۆناغی دووەمی نیشتەجێ بوون (P.N) لەنەمریك(٤٩)، وە بوونی ئێسکی ئاژەڵی ئاسك و بەراز بزنی کێوی و ورچ و ماسی وکیسەڵ و هێلکە شەیتانۆکە و لولپێچ ،وە دەرکەوتنی توو و کەرەستەی کشتوکاڵی لە گوندە کەدا،کە داسی بەردینی تێدا دۆزراوەتەوە(٥٠).

شێوازی ناشتن لە گوندی نەمریك: لە قۆناغی سەرەتای دروست بونی گوندەکەدا (P.P.N.B) گۆڕەکانیان لە نێوان خانوەکاندا بوون، بەڵام لەسەردەمەکانی دواتر(P.N) لە ژێر زەوی خانوەکان نێژران، وە هەروەها لەبەشی باشوری گوندەکەش لە ژێر یەکێك لەو شەقامانەی کەبەرد ڕێژکرابوو چەند گۆڕێك دۆزرانەوە بەبێ دیاری کردنی ئاراستیەکەیان(٥١)، بە شێکی زۆری ناشتنی مردووەکان بەشێویەك دانرابوون، هاوشێوەی منداڵ کە لە سکی دایکیدا بێت، لەگەڵ ئەوەشدا لەنەمریك ناشتنی کەلەسەرەکان لەگۆڕەکاندا بەشێوەی جیا نێژرابوو، کە ئەم جۆرە ناشتنە بۆسەردەمی بەردینی نوێی پێش گڵێنەسازی دەگەڕێتەوە، وەك لە گردی بێستانسوور هەمان شێوەی مردوو ناشتن دۆزراوەتەوە(٥٢)، کە بێگومان ئەو شێوە ناشتنە پەیوەندی بە بیرو باوەڕیان ڕێوڕەسمی ئاینیەوە هەبووەبووە، کە بەشێکە لە بیروباوەڕی ئایینی دانیشتوانی گوندەکەدا، ئەوەی سەرنج ڕاکێشە کەرەستە وئامرازێك لە ناشتی مردووەکان نەدۆزراوەتەوە(٥٣).

٣-٢ نیشینگەی بێستانسور:

شوێنێکی بچووکی کراوەیە لەشێوەی گردێکی شوێنەواری بچووك، لەنزیك گوندی بێستانسور، سەربەناحیەی عەربەت، بەدوری ٥کم، و ٣٣کم، لە پارێزگای سلێمانیەوە دورە(٥٤)، لەساڵی ٢٠١١-٢٠١٢ بەسەرۆکایەتی (ڕۆجیرماتیوس)، وهاوکارەکانی لەزانکۆی (ڕیدینگ) ی بەریتانی دەستیان بەهەڵکۆڵینکردووە(٥٥)، بەپێی ئەو کەرەستەو ئامرازانەی تێید دۆزرایەوە مێژووی شوێنەوارەکە بۆ سەرردەمی بەردینی نوێی پێش گڵێنەسازی دەگەڕایەوە(PPN-B)(٥٦).

سەبارەت بەناشتنی مردووەکان لە گردی بێستانسور، لە درێژەی چالاکیەکانی هەڵکۆڵینی تیمەکەی ڕۆجێر لە خانووی ژمارە ٥ ژووری ژمارە ٥٠ دۆزرایەوە پێوانەی ڕوبەرەکەی (٤,٥×٨,٦)، کە ژمارەیەکی زۆر ئیسك و پروسکی مرۆڤی تێدا دۆزراوەتەوە، لەوەرزەکانی داهاتوو تر(شەشەم)، لە هەمان چاڵی ژمارە ١٠ کارکردن فراوان بوو لە خانووی ژمارە ٥ ژووری ژمارە ٥٠ بە پێوانەی (١٤×١٨)م، لەو ژورەدا جەستەی زۆری مرۆڤ بوونی هەبووە و ژمارەیان نزیکەی ٦٧ کەس بووە، بۆیە وەك ئەو وابووە شوێنوێکی تایبەت بە ناشتن و بیرو باوەڕی ئاینی یان کۆگایەکی ناشتن، یان پێدەچێت شوێنێکی لێکردنەوەی گۆشتی مردووەکا بووبێت (٥٧)، وە شێوازە جیاوازەکانی ناشتن لە بێستانسور ناشتنی سەرەتایی کە کەسەکە دوای مردنی ڕاستەوخۆ نێژراوەو پاش ناشتنی بۆ هیچ شوێنێکی دیکە نەگوازراوەتەوە، وە ناشتنی لاوەکی بەم شێوەیە پێناسە دەکرێت کە مردوویەك چەند جارێك گۆڕانکاری بەسەرناشتنەکەیدا دێت، وەك لێکردنەوەی گۆشت لەئێسکەکان، یان مردووەکە لەشوێنێك نێژراوەو پاشان ئێسکە گەورەکانی گوازراونەتەوە بۆشوێن ناشتنێکی تر، یان ڕازاندنەوەیان بۆ کراوە بەڕەنگی سور، یان کەلەسەری مردووەکە بەجیا نێژراوە، کە هەموو ئەمانەش وایکردووە ئێسکە پەیکەرەکان لە دۆخێکی باشدا نەبن و ناشتنەکانی بێستانسور بەشێکی زۆریان بەشێوەی چەماوە بوون کە سەریان بۆلای ئەژنۆیان چەماوەتەوە و وەك ئەوە وایە دەستیان لەپشتەوە بەسترابێتەوە (وێنەی ژمارە٢) (٥٨).

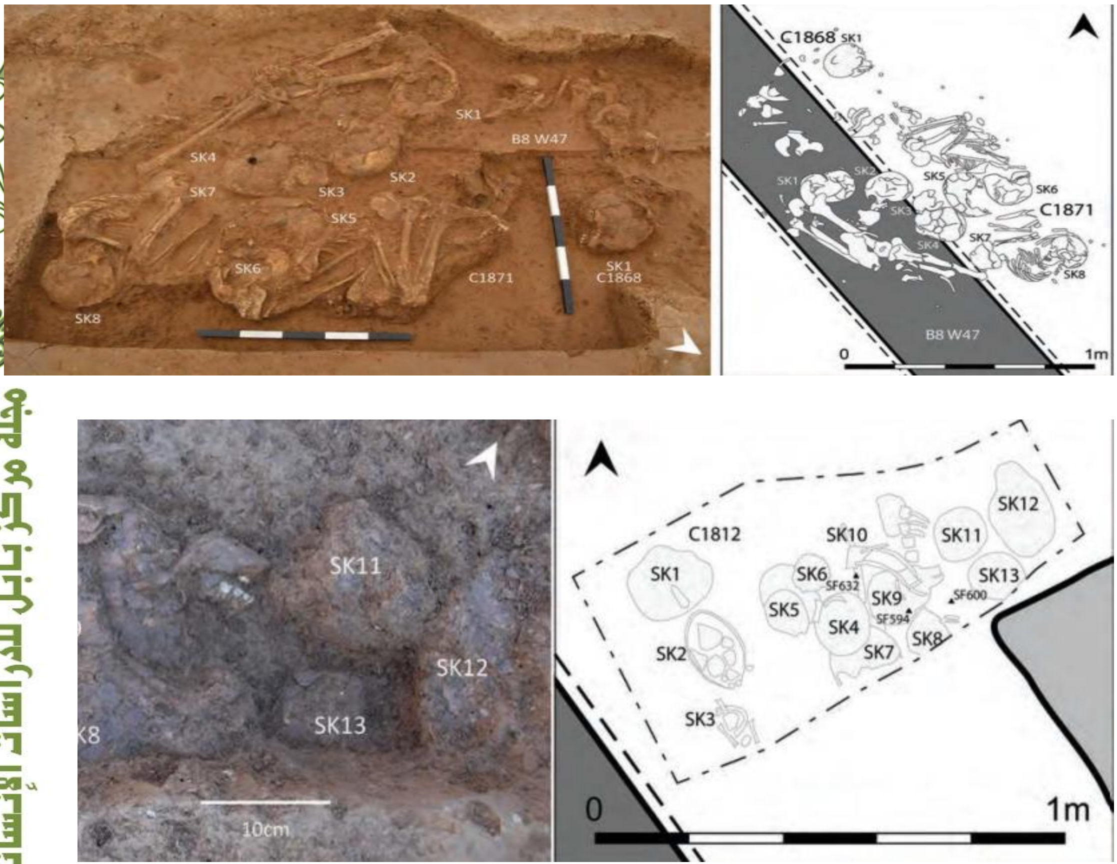

(وێنەی ژمارە٢) ئێسکە پەیکەرەکانی بێستانسور، ژووری ژمارە ٥٠ خانووی ژمارە ٥، چاڵی ١٠،

Sam Walsh, HUMAN REMAINS FROM BESTANSUR, Op. cit., p 438

٣-٣ گوندی چەرمۆ:

هەڵکەوتەی جوگرافی گوندی چەرمۆ دەکەوێتە ١١کم، لەرۆژهەڵاتی شاری چەمچەماڵ، وە ٣٥کم باکوری خۆرهەڵاتی شاری کەرکوك، رووبەرەکەی نزیکەی ١٣٠٠٠ مەتر چوارگۆشە دەبێت و نزیکەی ٢٠٠٠ مەتر کاری هەڵکۆڵینی تێدا ئەنجامدراوە و ١٦چینی شوێنەواری تێدا دۆزراوەتەوە(٥٩)، وە رووبەرەکە ینزیکەی ١٣,٠٠٠ مەتر چوارگۆشەیەو مێژووەکەی بۆ چاخی بەردیینی نوێ دەگەرێتەوە(٦٠).

بەپێی ئەنجامەکانی هەڵکۆڵین لە نێوان ساڵانی ١٩٤٨-١٩٥١ کۆمەڵێك ئێسکە پەیکەر کەژمارەیان ١٢ دانە بوون ناسرانەوە بەم شێوەیە،لە چاڵی J-1 لە ژمارەی ئێسکە پەیکەری ناسراوە هێمای S1-S6 بۆ دانرا، وە لە چاڵی J-2 (وێنەی ژمارە ٣/ أ-ب)، ژمارەی مرۆڤی ناسراوە S1-S5 بوو، وە S1 لە نزیك چوارگۆشەی M20 ناسراوەتەوە کە هێمای S1-S6 یان بۆدانرابوو،

هیچ زانیارییەکی ورد یان لەسەر تۆمار نەکراوەوە لەبەر ئەوەی مانەوەیان لە دۆخێکی باشدا نەبووە بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی باسکراون و شوێنەواری گۆڕستان و گۆڕ نەدۆزراوەتەوە(٦١)، بەڵکو وادانراوە کە دانیشتوانی چەرمۆ مردووەکانیان لە گۆڕستانێکی دەرەوەی شوێنەکەدا بەخاک سپاردبێت(٦٢)، بەڵام ڕای پێچەوانەی ئەوەش هەیە کە دەڵێت لەچەرمۆدا مردووەکانیان لە ژێرئەوخانوانەدا دەناشت کە تێیدا نیشتەجێبون کەدەیانویست مردووەکان لە نێوانیاندا بمێننەوە یان لە نزیکیان بێت تەرمەکانیان بە شێوەی چەماوە داناوە و کەرەستە و ئامرازی بەردین و گڵێنەییان لەگەڵدا داناون، ئەو پەیکەرە گڵێنەییانەی لەسەر شێوەی ئافرەت وخواوەندی دایك دروست دەکران لەگۆڕەکان دەنێژران(٦٣)، لە هەڵکۆڵینەکای وەرزی٢٠٢٢- ٢٠٢٣ لە چاڵی J-2، ٦ ئێسکە پەیکەردۆزانەوە کە چواریان لەوەرزی ٢٠٢٢ بەم شێوە، Sk1 لە قوڵی ٣مەترو لە چینی٥، Sk2 لە بەشی ڕۆژئاوای چینی٥، Sk3 لە چاڵێك لە نزیك خانوویەك دۆزراوەتەوە تەمەنی بەمندال پیشان دراوە، Sk6 لە بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتی چاڵی JT دۆزراوەتەوە، هەرچی وە ئێسکە پەیکەری وەرزی٢٠٢٣Sk4 لە چینی ٨ ، Sk5 لە چینی ١١، بۆ چاخی بەردینی پێش گڵێنەسازی (PPN) سەردەمی کلتوری چەرمۆ دەگەڕێنەوە(٦٤) .

لە گوندی چەرمۆ کەرەستەی قوڕین (بووکەڵەی گڵێنەیی) لەهەڵکۆڵینەکانی وەرزی ٢٠٢٣ دۆزرانەوە لە چاڵی ژمارە J2 لە باکووری ڕۆژئاوا دەرکەوت شێوەیان جیاواز بوو، لە نێوان چینەکانی٦-١١ دۆزراونەتەوە کە زۆرترینیان لە چینی ٩بووە، زۆربەی کەرەستە گڵێنەییە دۆزراوەکان پارچە پارچە بوون و هەندیك لە بەشەکانیان لەگەڵ نەبووە، کە ئەمەش وا دەکات دیاریکردنی شێوەیان ئاسان نەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا قەبارەیان و بچووکە لە نێوان ٢ بۆ ١٠ سم، یەکێك لەو کەرەستانە شێوەی ئاژەڵێك نیشان دەدات(قاچ وکلك)، بەشی دواوەی پارێزراوە، بەڵام بەشی سەری نادیارە، ئەم کەرەستانە دەفری گڵێنەیی شێوە جیاوازیش لە خۆ دەگرێت، وە هەروەها بەپێی ڕاپۆرتی هەڵکۆڵینەکانی برایدوود لە ساڵی ١٩٨٣، زیاتر لە ٥٠٠٠ و کەلوپەلی گڵێنەیی دۆزراونەتەوە کە بریتین لە شێوەی مرۆڤ و ئاژەڵ و شێوەی تری ئەندازەیی(٦٥)، وە سەرەڕای ئەوەش چەندسن کەرەستەو ئامێری بەردین لە چەرمۆدا دۆزراونەتەوە(وێنەی ژمارە ٤/ أ-ب).

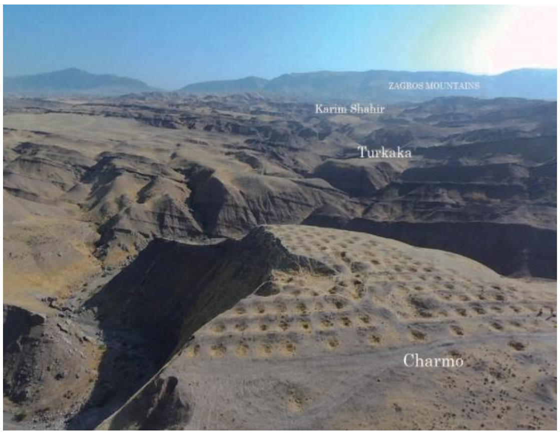

(وێنەی ژمارە ٣) أ/ چاڵی هەڵکۆڵینی J2-

JT ب/ وێنەی چالەکانی تاقیکاری گوندی چەرمۆ

Akira TSUNEKI and Other , PRELIMINARY REPORT OF THE CHARMO (JARMO) PREHISTORIC INVESTIGATIONS, Op.cit., P2-26

(وێنەی ژمارە ٤) چەند شێوەیەك لە دەفرو کەوچك وکەرەستە بەردینەکانی گوندی چەرمۆ
Akira TSUNEKI and Other , PRELIMINARY REPORT OF THE CHARMO (JARMO) PREHISTORIC INVESTIGATIONS, Op.cit., P12-13

٣-٤ گوندی حەسونە:

دەکەوێتە باشوری شاری موسڵ بە دووری ٣٥کم، لە سنوری قەزای شورە، لەسەر گردێك هەڵکەوتووە بەبەرزی ٧مەتر(٦٦)، دانیشتوانی گوندی حەسونە مردووەکانیان لە گۆڕەکانی ژێر زەوی خانووەکانی نیشتەجێبوونیان ناشتووە، لە سوچێکی خانوەکانیان لەسەر یەك ناشتویانن، لەگەڵ دانانی هەندێک ئامرازو و کەرەستەی ناشتن لەگەڵیان(٦٧)، هەروەها زۆرێک لە گۆزە گڵێنەییەکان دۆزراونەتەوە کە منداڵەکان تێیدا دانراون و لە ژێر زەوی ماڵەکاندا نێژراون کە دەگونجێت باوەریان وابووبێت ئەو شێوازە ناشتن پەیوەندی بە ئارامیی رۆحی مردووەکە هەیە لە جیهانی ژێرزەویدا (٦٨)، کە ئەم جۆرە بیرو باوەڕەش پەیوەستە بە سەلامەتی تەرمی مردوو کە ئاماژەیە بۆ ئەو باوەڕە قووڵە بە ژیانی دوای مردن لای دانیشتوانی گوندی حەسونە،

یەکێک لە نموونەکانی پرۆسەی ناشتنی مردووەکان لە حەسونە، لە چینی دووەمی حەسونە دوو ئێسکە پەیکەری منداڵی (دوانە) دۆزرایەوە، کە لەناو دەفرێکی گڵێنەییی دانرابوون، تەمەنیان لە شەش مانگیدا بوو، گۆزەیەکی بچووك لەگەڵ ئەو دوو کەللەسەرەدا دۆزرایەوە لەو جۆرەی کە پێی دەوترێت مل درێژ (Dolichocephalic) کە لەئێستادا لە مۆزەخانەی بەغداد پارێزراوە(٦٩).

٣-٥ گردی سوان (تل الصوان): هەڵکەوتەکەی دەکەوێتە ١١ کم لە باشووری شاری سامەڕایی نوێ لە کەناری ڕووباری دیجلە و دوری ١٢٠ کم لە باکووری بەغداد، بەرزی گردەکە لە چاو زەویەکانی دەوروبەری نزیکەی ٩ مەترە و بەگشتی لەسێ گردی بچوك پێکهاتووە و ناویان لێنراوە تەپۆڵکەی (A-B-C) بەشی (B) بەهۆی ڕووبارە وەرزیەکانەوە جیا کراوەتەوە، گردەکە شێوەیەکی نزیك لە هێلکەیی هەیەو ڕووبەرەکەی نزیکەی (٢٣٠) مەتر دەبێت لەلایەن تیمێکی ئەڵمانی کە لەساڵی (١٩١٢-١٩١٤) لە سامەڕادا هەڵکۆڵینیاندەکرد، لەبەر بوونی پارچە گۆزەی شکاو سەرڕووی گردەکە سەرنجی تیمەکەی بەلای خۆیدا ڕاکێشاودواترهەڵکۆلینی تێدا ئەنجام دراوە(٧٠)، گردەکە یەکێک بووە لەگوندە گەورەو پێشکەوتوەکانی سەردەمی بەردینی نوێ بەهۆی کەرەستەی

بەردین گڵێنەی و پەیکەرو پاشماوەی دیواری ڕێکی بیناسازی وچاندنی کشتوکاڵی فراوان تێیدا،کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی شەشەمی پێش زایین(٧١).

کۆمەڵێك گۆڕ دۆزرانەوە کە بەشێوەی سادەیی لە زەویدا هەڵکەندرابوون، قووڵایان لە گۆڕێکەوە بۆ گۆڕێکی تر جیاواز بوو تا جەستەی مردووەکە لە شوێنی جیاوازدا لەناویاندا دابنرێت، دەکرێ بوترێت ئەم جۆرە گۆڕە کۆنترین و باوترین جۆری گۆڕە لە میزۆپۆتامیا کۆن،هەروەک چۆن ئەو قووڵاییانەی کە ئەم گۆڕانە هەڵکەندرابوون جیاواز بوون، دوریەکانیشیان لە گۆڕێکەوە بۆ گۆڕێکی دیکە جیاواز بوو، مێژووی گۆڕەکانی تل صوان دەگەڕێتەوە بۆ (هەزارەی شەشەمی پێش زایین)، زۆربەی ئەم گۆڕانە شێوەی هێلکەیی بوون و قووڵییان لە نێوان (٢٥ بۆ ٥٠)سم بوو، بەشێك لە مردووەکان بەحەسیری لەقامیش دروستکراو پێچراون، کە لەڕووی دەرەدا بە چینێکی تەنکی قیر ڕووپۆشکراون(٧٢)، دانیشتوانی گردی صوان مردووەکانیان لە ژێر زەوی خانووەکاندا دەناشت، ئێسکێکی مرۆڤ دۆزرایەوە کە لە ژێر ژووری ژمارە١١٧دا بوو، زۆربەیان هی منداڵی بچووکبوون، لەگەڵ هەندێک دەفری بچووکی بەردینی و گۆزەو پەیکەری بچووکی تر، هەڵکەندنی زیاتر لە ژوورەکانی ١٩ و ٢٠ی ئاستی یەکەمدا ناشتنی زیاتر و کەرەستەکانیان پیشاندا (٧٣)، هەربۆیە هەڵکەندنەکە درێژکرایەوە بۆ ئەوەی لێکۆڵینەوە لە تەواوی ژێربینای یەکەم بکرێت، لە ئەنجامی ئەم هەڵکۆڵینەدەدا زیاتر لە ١٣٠ ناشتن دۆزرایەو، هەموویان لە ژێر بینای یەکەم کە دەفر و کەرەستەی جۆراوجۆریان لەگەڵدا نێژرابوو، تەنانەت هیچ ناشتنێك لە ژێر دیوارەکاندا نەدۆزرایەوە بەڵکو سەرجەمیان لە ناو بیناکانی چینی یەکەمدا بوون(٧٤).

زۆربەی ئێسکەپەیکەرەکان هی منداڵانی زۆر بچووک بوون، لەگەڵ ئەوەشدا چەند ئێسکە پەیکەرێکی تەمەن پێگەیشتوو هەبوون(٧٥)، بەشێکی زۆرلە ئێسکەپەیکەرەکان پارچە پارچە بوون، ئەمە ڕەنگە ئاماژە بێت بۆ بیروباوەڕێکی تایبەت بەناشتن لەو سەردەمەدا، وە هەروەها ئێسکەپەیکەرە دۆزراوەکان ڕوویان لەڕۆژئاوا بوو، وە بەشێکیان ڕوویان لە ڕۆژهەڵات بوو، لەسەر لا بەشێوەی چەماوەیی نێژرابوون، سەری زۆرینەیان بەرەو باشوور ئاراستە کرابوون، شوێنەواری ڕەنگی سوور لەسەر کەللەی سەر و جەستەیان هەبوو، ئەم ڕەنگ کردنەش وەک جۆرێک لە ڕێورەسم و ڕازاندنەوەی دوای مردن دادەنرێت، وەلەگەڵ ئەوەشدا گۆزەو گلینەی قەبارە جیاواز لەگەڵ مردووەکاندا دانراوە (وێنەی ژمارە ٥)(٧٦).

(وێنەی ژمارە ٥) گۆڕی مرۆڤێکی پێگەیشتوو، کە بەشێوەی چەماوە لەسەرلا نێژراوە، لەگردی صوان

Faisal El-Wailly and Behnam Abu-Soof, THE EXCAVATIONS AT TELL ES-SAWWAN, Op.cit., fig 71

٤-شێوازەکانی ناشتن بەپێی سەردەمەکان:

وەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕوونکراوەتەوە بە پێی سەردەمی چاخەبەردینەکان، بۆ هەر چاخ و سەردەمێك نموونەو شوێن خراوەتە ڕوو لە هەرێمی کوردستان، هەرچەندە پێشتر ڕونکراوەتەوە، بەڵام بەپێویستمان زانی بە شێوەیەکی پوخت لەم خشتەیەدا زیار بخرێتە ڕوو.

چاخەکان	شوێن	شێوەی ناشتن	جۆری ناشتن	کەرەستەکانی ناو گۆڕ
چاخی بەردینی کۆن	ئەشکەوتی شانەدەر	بەکار هێنانی چاڵی خڕ	لە ژێری زەوی شوێنی نیشتەجێ بوون (زەوی ئەشکەوتی شانەدەر)	دانانی بەردی بەشێوەی کەوانەیی بەدەوری مردووەکەدا، وەدانانی جۆری جیاوازی گوڵ لەسەر لاشەی مردووەکان.
چاخی بەردینی ناوەڕاست	گوندی زاوی چەمی	چاڵی خڕ، گۆڕی فرەکەسی	١-ژێر زەوی خانووەکان	دانانی کەل و پەلی ناشتن (کەرەستەی بەردین)

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦ / العدد ٣

چاخی بەردینی نوێ	گوندی نەمریك	بەکارهێنانی چاڵی خڕ ، بەشێوەی کۆرپە لەسکی دایکیدا، وە لێکردنەوەی کەللەسەرەکانی لەجەستەی مردووەکە	لەژێر خانووەکاندا	دانانی کەرەستەو ئامرازی بەردین لەگەڵ ناشتنەکاندا
	بێستانسور	بەکار هێنانی چاڵی ڕووبەری فراوان ، ناشتنی لەسەر یەك بەشێوەی پارچە پارچەکردنی ئێسکەکان و جیاکردنەوەی کەللە سەر ، لە ئێسکە گەورەکان و ڕەنگ کردنی کەللەی سەر ، وە بەشێوەی چەماوە نێژراون	لە ژێر زەوی خانووەکاندا	دانانی کەل و پەلی کەرەستەی بەردین لەگەڵ ناشتەنەکان
	گوندی چەرمۆ	لە ناو چاڵی خڕدا نێژراون	لەدەروە گوندەکە لەگۆڕستانی تایبەت نێژراون	کەرەستەی بەردین و گڵێنەیی و بوکەڵەی قورین دانراوە
	گردی حەسونە	لەچاڵدا لەسەریەك نێژراون، وە منداڵ هاو شێوەی سکی دایك نێژراوە	لەژێر خانووەکان لە سوچێکدا نێژراون	دانانی کەل و پەل و کەرەستەی ناشتن و گۆزەی گڵێنەیی

		لەناو گۆزەی گلێینەیدا		
	گردی صوان	لە چاڵی هێلکەیدا بەشێوەی بەقوڵی کەم، وە مردووەکە لە حەسیر شێچراوەو و چینێك قیری تەنك لە حەسیرەکە دراوە بۆ پارێزگاری لە لاشەی مردووەکە، وە بەشێك لەردووەکان بەشێوەی پارچە پارچەکراو و بە رەنگی سور رەنگ کراون، بەهەردوو ئاراستەی باکورو باشور نێژراون، وەمنداڵ لەناو گۆزەو هاوشێوەی سکی دایك نێژراوە	بەتەواوەتی لە ژێر خانووەکاندا نێژراون،	کەرەستەو کەل و پەلی بەردین و گلێنەییان لەگەڵ بەکار دانراوە

(خشتەی ژمارە ١) شێوازی ناشتنی مردوو لە چاخە بەر دینەکان بە پێی سەردەم و شوێنەکان.

ئەنجام:

دۆزینەوە شوێنەوارییەکان و گۆڕەکان و کەلو پەل و کەرەستەکانی ناویان، دەتوانێت ببێتە هۆی زانینی بیروباوەڕ و بیرکردنەوەی مرۆڤی چاخە بەردینەکان لە ناوچەکانی هەرێمی کوردستان، کە ئەم دۆزینەوانە بەڵگەی حاشا هەڵنەگرن بۆ ئەوەی کە ئەم ناوچەیە لە چاخە بەردینەکاندا ناوەندێکی گرنگ و پێشەنگ بووە لە گەشەسەندنی کولتووری مرۆڤایەتیدا، وەهەر ئەم

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٣

ناوەندانەش بوونەتە بناغەی شارستانیەتی فراوانی میسۆپۆتامیا، ناشتنەکان بەپێی سەردەمەکان شێوەیان جۆراو جۆرە، لە چاخی بەردینی کۆن شێوازەکانی ناشتن جۆراو جۆرن، بەشێوەی چەماوەیی بەشێوەی درێژکراو لەهەمان کات مردووەکان لەژێر زەوی ئەشکەوتی شانەدەر نێژراون لەچاڵی خڕدا گوڵیان لەگەڵ دانراوە و بەردیشیان لەدەوردا کۆکراوەتەوە، وەلە چاخی بەردینی ناوەڕاست شێوازی ناشتنی مردووەکان تا ڕادەیەك گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە، هەر چەندە لە زەرزی و کەریم شەهر هیچ گۆڕێك و ئێسکی مرۆڤ نەدۆزراوەتەوە، تا زانیاری لەسەر شێوازی ناشتن دەر بخات، بەڵام لە گوندی زاوی چەمی شێوازەکانی گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە، شێوازی گۆڕەکان گۆڕدارن بۆ گۆری بەکۆمەڵ کە زیاتر لەیەك ئێسکە پەیکەریان تێدانێژراوە وە لەهەمان کات گۆڕ دۆزراوەتەوە کە ژمارەیەکی زۆر ئێسکە پەیکەریان تێدا دۆزراوەتەوە، وە لەدەوری گۆڕەکان بەرد بەشێوەی کەوانەیی دانراوەو لە ناو گۆڕەکاندا کەرەستەو کەل و پەلی بەردین دانراوە، سەبارەت بەچاخی بەردینی نوێ بەتەواوەتی گۆڕانکاری بەسەر شێوازی ناشتندا هات و لەگوندی نەمریك لە چاڵی شێوە خڕ، مردوو بەشێوەی کۆرپە لەسکی دایکیدا نێژراوە، وە کەلەسەرەکان لەجەستەی مردووە لێکراونەتەوەو بەجیا نێژراون، وە لە بێستانسور لە ژێر زەوی خانوەکان گۆڕەکان هەڵکەندراون لە شێوەی چاڵدا و ناشتنی بە کۆمەڵ ئەنجامدراوە و کەلەسەرەکان لێکراونەتەو ڕەنگی سور کراون، کە ئەمە وەك نەریتێکی ناشتن بووە لە چاخی بەردینی نوێی پێش گڵێنەسازی وە کەرەستەیان لەگەڵ دانراوە، لە گوندی چەرمۆ وادەرکەوت مردووەکان لەدەرەوەی گوندەکە لە گۆڕستانی تایبەت لە چاڵدا نێژرابن، لەگەڵ ئەوەشدا کەرەستەی بەردین و دەفرو بوکەڵەی قوربنیان تێدا دانرابێت، وە لەگوندی حەسونە بەتەواوەتی گۆڕانکاری لە شێوازی ناشتن ڕوویداو مردووەکانیان لەژێر خانووەکان لە سوچێکدا لەسەریەك ناشتووە لەگەڵ دانانی کەل و پەل و کەرەستەی ناشتن، وە مندالٚ لە ناو گۆزەدا لە ژێر زەوی خانووەکان دەنێژرا، ئەم جۆرەی ناشتنی ژێر خانووەکان پەیوەندی بەبیروباوەڕیانەوە هەبوو کە باوەڕیان بەژیانی دوای مردن هەبووە و پێیان وابووە مردووەکە لەژێر خانوکاندا زیاتر هەست بە سەلامەتی و ئارامی دەکات، وە لە گردی صوان گۆڕەکان لە زەویدا بەشێوەی چاڵی هێلکەیی بوون و قوڵیەکەیان کەم بوو، وە بەشێك لە مردووەکان حەسیریان پێوە پێچرابوو کە ڕووی دەرەوەی بە چینێك قیر داپۆشرابوو بۆ پاراستنی لاشەی مردووەکە، وەمردووکان لە ژێر زەوی خانووەکان نێژرابوون، لە گەڵ دانانی کەرەستەی ناشتن و دەفر گلێنەیی ،وە منداڵەکان لە ناو دەفری گڵێنەیی نێژرابوون، مردووەکانی گردی صوان مردووەکان بەهەردوو ئاراستەی باکورە باشور نێژرابوون، وە لاشەکانیان بە شێوەی پارچە پارچە نێژرابوون، کەڕەنگی سور کرابوون، کە ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ بوونی بیرو

باوەڕی ئایینی جیاواز، لە ئەنجامی جیاوازی شێوازەکانی مردوو ناشتن گەشەسەندنی بیرو باوەڕی ئاینی جیاواز دەبینرێت.

)1(Thamer Khazal Al-Ameri Sahar Y. Jasim and Amer J. S. Al-Khafaji , Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq, Arab J Geosci 4, 2011, P 949

)2(Bruce howe, Bardabalka , Op.cit., P 23.

)3(Libby W. Cowgill , Erik Trinkaus, and Melinda A. Zeder, Shanidar 10: A Middle Paleolithic immature distal lower limb from Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan, Journal of Human Evolution,Volume 53, Issue 2, August 2007, P 213-223

)4(Varoujan K. Sissakian Shanidar Cave - An Interesting Archaeological Site in the Kurdistan Region, Journal of Science and Engineering,2019 , P 1-2

(٥) ایهان محمد قادر ئامیدی، انسان کهف شاندر فی کوردستان – العراق وعلاقته بالنیاندرتال، رسالة ماجستیر غیر منشوره، جامعة صلاح الدین، کلیه اداب، قسم الاثار، ٢٠٠٧، ل ٨-١٠

(٦) نعمان جمعه ابراهیم، حضارة العصر الحجری الحدیث فی کوردستان العراق،رسالة ماجستیر غیر المنشورة،کلیة الاداب ،جامعة صلاح الدین،٢٠٠٣،ل٢٤ و ایهان محمد قادر ئامیدی، انسان کهف شاندر فی کوردستان – العراق وعلاقته بالنیاندرتال، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨-١٠

)7(Erik Trinkaus, ,The Shanidar 5 Neanderthal Skeletone, SUMER JOURNAL,VOL.33, NO.1 and 2,1977,p.34.

)8(Ralph S. Solecki, A Postscript to the Shanidar Cave Report, SUMER JOURNAL,VOL.11,NO.1 and 2,1955,p.124

(٩) ایهان محمد قادر ئامیدی،انسان کهف شاندر فی کوردستان – العراق وعلاقته بالنیاندرتال، سەرچاوەی پێشوو، ل. ١٥-١٦

)10(Varoujan K. Sissakian, Shanidar Cave in Northern Iraq (Kurdistan Region), a National Geopark Recommendation, Iraqi Geological Journal, Volume 51, 2021, p 142

(١١) ایهان محمد قادر ئامیدی، انسان کهف شاندر فی کوردستان – العراق وعلاقته بالنیاندرتال، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٣- ٩٤

)12(Varoujan K. Sissakian, Shanidar Cave in Northern Iraq (Kurdistan Region), a National Geopark Recommendation, op. cit., p 142

)13(RALPH S. SOLECKI, THE 1956-1957 SEASON AT SHANIDAR, IRAQ APRELIMINARY STATEMENT, SUMER JOURNAL, VOL.14, NO.1 and 2,1958, P106
ایهان محمد قادر ئامیدی، انسان کهف شاندر فی کوردستان – العراق وعلاقته بالنیاندرتال، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٤

)14(Erik Trinkaus and T.Dale stewart, The Shanidar 3 Neanderthal a fragment skeleton from Shanidar Cave Northern Iraq, SUMER JOURNAL,VOL.36, NO.1 and 2,1980 ,p.9.
زینب عبد التواب ریاض، الکهف بین الحیاة والموت فی العصور ماقبل التأریخ، مجله دراسات، العدد الثلاثون، السنه الثامنة،الکویت،٢٠١٥ ، ل ١٤

)15(RALPH S. SOLECKI, Shanidar IV, a Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq, Science 190, 1975, P880

)16(Varoujan K. Sissakian, Shanidar Cave in Northern Iraq (Kurdistan Region), a National Geopark Recommendation, op. cit., p 142-142

(١٧) نیاندرتاڵ: ئەم ناوە ئاماژەدانە بە ئەشکەوتێت بەناوی فلد هوفر لە دۆڵی نیاندەرتاڵ لە باکوری ئەڵمانیا لە تاوچەی شاری دسلدۆرف، زۆرێک لە ئێسکەپەیکەرەکانی سەر بە نیاندەرتاڵەکان لە زۆر شوێنی جیهان دۆزراونەتەوە و مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی ساڵی ٨٠٠٠٠-٤٥٠٠٠ هەزار ساڵ پێش زایین، کە لە ئەوروپا و ئاسیاو دەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاستدا دەرکەوتوون، وە زانایان مرۆڤی نیاندەرتاڵیان بۆ چەند جۆرێکد دابەش کردووە،بە پێی تایبەتمەندییە جەستەییەکانیان. بڕوانە : ایهان محمد قادر ئامیدی،انسان کهف شاندر فی کوردستان – العراق وعلاقته بالنیاندرتال، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٩، کلین دانیال ،موسوعة علم الاثار،ترجمة :لیۆن یوسف، الاجزء ألاول،الطبعة الاولی، بغداد،١٩٩٠، ل ٧١، عبدالجلیل جواد، النیاندرتالیون وتراثهم الثقافی، مجلة سومر،مجلد ٢٧،سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥-٣٥

)18(Thamer Khazal Al-Ameri Sahar Y. Jasim and Amer J. S. Al-Khafaji , Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq, Op.cit., p. 946
یوسف مجید زاده ،مێژووی شارستانیەتی میزۆپۆتامیا، و:سەمیر حسێن، چاپخانەی گەنج، سلێمانی،٢٠١٢، ل ٨٩-٩٠.

)19(Erik Trinkaus, An inventory of the Neanderthal remains from Shanidar cave Northern Iraq, SUMER JOURNAL,VOL.33, NO.1 and 2,1977,P9

([20])(Varoujan K. Sissakian, Shanidar Cave in Northern Iraq (Kurdistan Region), a National Geopark Recommendation, op. cit., p 142
عبدالجليل جواد، النياندرتاليون وتراثهم الثقافى، مجلة سومر، مجلد ٢٧، جزء الأول والثانى،١٩٧١، ل ٣٠، و طه باقر، مقدمه فى التاريخ الحضارات القديمه ،الطبعة الاولى ،دار النشر، دمشق، ٢٠٠٩، ل ٢٠١-٢٠٤.

(٢١) ايهان محمد قادر ئاميدى، انسان كهف شاندر فى كوردستان – العراق وعلاقته بالنياندرتال، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٣-٨٦

)22(Pomeroy E, Other, New Neanderthal remains associated with the Flower Burial at Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan. Antiquity: A Review of World Archaeology 94, BIROn - Birkbeck Institutional Research Online 2020 pp. 11-26
)23(Varoujan K. Sissakian, Shanidar Cave in Northern Iraq (Kurdistan Region), a National Geopark Recommendation, op. cit., P5
بهنام ابو صوف، من الهوف الى القريه، موسوعة الموصل الحضاريه، المجلد الاول، موصل١٩٩١، ل ٢٧-٢٨
)24(Chris O. Hunt and other, An incised shell object from Baradostian (Early Upper Palaeolithic) layers in Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan ,Journal of Archaeological Science : Reports,Volume 14, August 2017, P318-322.
([25])(Carleton S. COON ,The Eastren cave at Hazar Merd,SUMER JOURNAL, VOL.6 ,NO.1 ,P 91
([26])(Ibid, P 92
(٢٧) فرج بصمەچى، كهف هزارميرد الشرقى، مجلة سومر، مجلد السادس، جزء الاول،١٩٥٠، ل١٠٧. ل١٠٨-١٠٩.

([28])(Thamer Khazal Al-Ameri Sahar Y. Jasim and Amer J. S. Al-Khafaji , Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq,op.,cit. p. 964
خانه أكرم محمد، عمارة البيوت الدائريه فى العراق القديم فى ضوء المكتشفات المعماريه، مجلة دراسات فى التأريخ والاثار،العدد،(٨٥) شهر نيسان-٢٠٢٣، ل٥٦٨.
([29])(ROBERT J.BRAIDWOOD and BRUCE HAWE, PREHISTORIC INVESTIGATIONS IN IRAQI KURDISTAN, The Universty of Chicago Press ,CHICAGO ,1960, p 148
([30])(Ghanim Wahida ,The Zarzian Industry of the Zagros Mountains, Book Title: Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic , Oxbow Books,1999, P 181-182 , and ,Ellery Frahm ,and Christian A. Tryon, Origins of Epipalaeolithic obsidian artifacts from Garrod's excavations at Zarzi cave in the Zagros foothills of Iraq ,Journal of Archaeological Science Reports, Volume 21, October 2018, P 472-485 .
([31])(Deborah I. Olszewski ,The Zarzian in the Contextof the EpiPalaeolithic MiddleEast, Intl. J. Humanities ,Vol. 19 (3),2012, P4
([32])(GEORGES ROUX ANCIENT 1RAQ p.41
([33])(Thamer Khazal Al-Ameri Sahar Y. Jasim and Amer J. S. Al-Khafaji , Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq, op.,cit. p. 968
([34])(ROBERT J.BRAIDWOOD and BRUCE HAWE, PREHISTORIC INVESTIGATIONS IN IRAQI KURDISTAN , op.,cit p52
([35]).(Rose L. Solecki, PREDATORY BIRD RITUALS AT ZAWI CHEMI SHANIDAR, SUMER JOURNAL,VOL.33,NO.1 and 2,1977, P42
([36])(Rose L. Solecki, An Early Village Site At Zawi Cherni shanidari, Volume Thirteen, Undena Publications Malibu 1981, p1
([37])(Thamer Khazal Al-Ameri Sahar Y. Jasim and Amer J. S. Al-Khafaji, Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq, op., cit., p. 945-972.
(٣٨) كاربۆنی ١٤(C14): كاربۆنێكی تیشكدەرە ناوكەكەی ٦ پرۆتۆن و ٨ نیوترۆنی تێدایە، بۆدیاری كردنی تەمەنی ماددە ئۆرگانییەكان بەكاردێت، ئەم تەكنیكە كە بە مێژوویی كردنی ڕادیۆكاربۆن ناسراوە، بە شێوەیەكی بەرفراوان بەكاردێت بۆ دیاریكردنی مێژووی ماددە ئۆرگانییەكان، وەك ئێسك و دارودرەخت و داری كۆن و پێستە و قوماش، بۆیەكەم جار لە ساڵی ١٩٤٩و لەلایەن (ویلارد لیبی) بەركاهاتووە، دەتوانێت مێژووی نزیكەی ٦٠٠٠٠ ساڵ لەمەوبەری پێدیاری بكرێت.
Nona Palincaş, Radiocarbon dating in archaeology: Interdisciplinary aspects and consequences (an overview), Conference Paper in AIP Conference Proceedings · June 2017, p1-13.
(٣٩) يوسف حسين حازم، دور منطقة أربيل الحضاري خلال العصرين الحجريين القديم والوسيط، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧.

(٤٠) جميس ميلارت، أقدم الحضارات فى الشرق الادنى، ترجمة : محمد طلب، الطبعة الاولى، مطبعة الشام، دمشق، ١٩٩٠، ل ٢٧.

)41(Rose L. SoleckI, An Early Village Site At Zawi Cherni 5hanidari,Op.cit., p 64-67

(٤٢) طه باقر، مقدمه فى التاريخ الحضارات القديمه،الطبعة الاولى،سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٩-٢١٠

)43(Alan H. Simmons With Bar- Yosef ,The Neolitihic Revolution in the near east ,Universty of Arizona Press ,2007, p 25-26.

چاخی بەردینی نوێ بەم شێوەیە دابەش کراوە بۆدوو سەردەمی سەرەکی ، یەکەمیان چاخی بەردینی نوێی پێش گڵێنەسازی (Pre-Pottery Neolithic)کە ئەویش دابەش دەبێتە دووسەردەمی تر،(Pre-Pottery Neolithic-A) (١٠٠٠٠-٩٥٠٠پ.ز) (Pre-Pottery Neolithic-B) (٩٥٠٠-٧٥٠٠) نزیکەی ٢٠٠٠ ساڵی خایاندووە، وە دووەمیان چاخی بەردینی نوێی گڵێنەسازی (Pottery Neolithic) (٧٥٠٠-٥٠٠٠پ.ز)، سەرەتای دەستپێکردنی چاخی بەردینی کانزایی.

Alan H. Simmons With Bar- Yosef ,The Neolitihic Revolution in the near east ,OP.Cit., p 124.

)44 (Kathy Twiss ,Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant ,P17

(2) Stefan Karol Kozlowski , NEMRIK 9, PCMA ,digital reprint, 2008, p102

نعمان جمعه ابراهيم ، حضارة العصر الحجرى الحديث فى كوردستان العراق ،سەرچاوەی پێشوو.ل.٣٦-٣٧.

)46(Stefan K. Kozlowski and other , SECOND REPORT ON EXCAVATION OF THE PREPORTTERY NEOLITHIC SITE NEMRIK9 IN SADAMS DAM SALVAGE PROJECT1986,SUMER JOURNAL, VOL.46, NO.1 and2, ,p14 .

)47(Ibid, P15.

)48(Stefan K. Kozlowski and other , A PREMINARY REPORT ON THE THIRD SEASON/1987 OF POLISH EXCAVATION AT NEMRIK 9/SADAM DAM SALVAGE PROJECT,SUMER JOURNAL, VOL.46, NO.1 and2, 1989-1990, P.20-23

(1) Stefan Karol Kozlowski , NEMRIK 9,OP.cit., p108

(٥٠) حسن مهدى حمودى ، تطور صناعة المنجل فى العراق القديم خلال العصر الحجرى الوسيط , حتى النهاية العصر الحجرى المعدنى.مجلة اثار الرافيدين , ج٢, مجلد ٦ ،٢٠٢١،ل ٢٧١-٢٧٦.

)51(Stefan Karol Kozlowski,NEMRIK 9,Op.cit., p105. and Stefan Karol Kozlowski , Fourth Report on the Excavation of the prepottery Neolithic Site Nemrik 9 .covernorate of Dohuk, SADAM DAM SALVAGE PROJECT, SUMER JOURNAL, VOL.46, NO.1 and 2 ,p28 .

)52(Stefan K. Kozlowski and other , SECOND REPORT ON EXCAVATION OF THE PREPORTTERY NEOLITHIC SITE NEMRIK 9 IN SADAMS DAM SALVAGE PROJECT1986,OP.cit., p15.

)53(Stefan K. Kozlowski et al , A PREMINARY REPORT ON THE THIRD SEASON/1987 OF POLISH EXCAVATION AT NEMRIK 9/SADAM DAM SALVAGE PROJECT,OP.cit., P.20

)54(Olivier Nieuwenhuyse and Simone Muehl, A LATE NEOLITHIC FISHING NET FROM KURDISTAN, NORTHERN IRAQ,Paléorient, vol. 38.1-2,CNRS ÉDITIONS 2012 ,p142

(٥٥) نعمان ابراهيم جمعه و هاوار نجم الدين هاواس،نیشتەجێ بوون لە شوێنەواری بێستانسور لە ژێر ڕۆشنایی پشکنینە شوێنەواریەکاندا،گۆڤاری قەڵای زانست،بەرگی٧،ژمارە ٤،٢٠٢٢، ل ٤١٣-٤١٤.

)56(Roger Matthews ,and other,Excavations and contextual analyses: Bestansur, THE EARLY NEOLITHIC OF THE EASTERN FERTILE CRESCENT: EXCAVATIONS AT BESTANSUR AND SHIMSHARA, IRAQI KURDISTAN CENTRAL ZAGROS ARCHAEOLOGICAL PROJECT CZAP REPORTS VOLUME 2,2020,p 151-153

)57(Sam Walsh, HUMAN REMAINS FROM BESTANSUR: DEMOGRAPHY, DIET AND HEALTH THE EARLY, NEOLITHIC OF THE EASTERN FERTILE CRESCENT: EXCAVATIONS AT BESTANSUR AND SHIMSHARA, IRAQI KURDISTAN CENTRAL ZAGROS ARCHAEOLOGICAL PROJECT CZAP REPORTS VOLUME 2,2020,p 432-433

)58(Sam Walsh, HUMAN REMAINS FROM BESTANSUR: DEMOGRAPHY, DIET AND HEALTH THE EARLY, Op.cit., p 433-440

)59(James M. Adovasio, The Textile and Basketry Impressions from Jarmo, In Paléorient, 1975, vol. 3, pp 223-230

)60 (ROBERT J.BRAIDWOOD and BRUCE HAWE, PREHISTORIC INVESTIGATIONS IN IRAQI KURDISTAN ,Op.cit., p38-39

)61(Akira TSUNEKI and Other, PRELIMINARY REPORT OF THE CHARMO (JARMO) PREHISTORIC INVESTIGATIONS, University of Tsukuba, 2022, P17-18

)62(Ibid, P26

(٦٣) خواوەندی دایك: ئەو پەیكەرە گڵنەییانەی لەسەر شێوەی ئافرەت بەشێوەی جەستەیەكی گەورەتر دروست كرابوون، بەخواوەندی دایك ناسێنران،بەپێی باوەڕەكانی كۆمەڵگەی كشتوكاڵی و گوند وەك نوێنەری هێزەكانی لەدایك بوون و نوێبوونەوە و بەخێوكردن و گەشەكردن پیت و بەرەكەت دادەنران لو لەگۆڕەكاندا لەگەڵ مردووەكاندا دەنێژران، طه باقر، مقدمه فی التاریخ الحضارات القديمه،الطبعة الاولی،سەرچاوەی پێشوو،ل٢١٨

)[64](Akira TSUNEKI and Other , PRELIMINARY REPORT OF THE CHARMO (JARMO) PREHISTORIC INVESTIGATIONS, Op.cit., p 19-21

)[65](ROBERT J.BRAIDWOOD and BRUCE HAWE, PREHISTORIC INVESTIGATIONS IN IRAQI KURDISTAN ,Op.cit., P39 and Akira TSUNEKI and Other , PRELIMINARY REPORT OF THE CHARMO (JARMO) PREHISTORIC INVESTIGATIONS, Op.cit., p 21-24

)[66](Mohammad Hasan Abdul Aziz,TWINS FROM TELL HASSUNA ,SUMER JOURNAL,VOL.22, NO.1 and 2,1966, p 45-46

(٦٧) تقی الدباغ، من القریه الی المدینه، موسوعة الموصل الحضاریه ، المجلد الاول ، موصل١٩٩١،ل ٤٥.

(٦٨) یوسف مجید زاده ،سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢.

)[69] (Mohammad Hasan Abdul Aziz,TWINS FROM TELL HASSUNA ,Op.cit., p 45
طه باقر، مقدمه فی التاریخ الحضارات القدیمه،سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢٣٤..

)70(Faisal El-Wailly and Behnam Abu-Soof, THE EXCAVATIONS AT TELL ES-SAWWAN FIRST PRELIMINARY REPORT(1964),SUMER JORNAL, VOL 21, NO.1and2,1965,p 17
طه باقر، مقدمه فی التاریخ الحضارات القدیمه،سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢٣٤.

)71(BEHNAM ABU AL SOOF, 30 years of Archaelogical studies, p1
طه باقر، مقدمه فی التاریخ الحضارات القدیمه،سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢٣٤.

(٧٢) غسان طه یاسین، تقالید دفن الموتی فی تل الحلاوة من خلال تنقیبات جامعة الموصل الموسم ٢٢ شبط ١٩٧٨، ل ٤٢، و نائل حنون ،المدافن والمعابد فی حضارة بلاد الرافدین القدیمه، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦

(٧٣) بهنام ابو صوف ،التنقیب فی التل صوان (موسم الرابع)،مجلةسومر،مجلد الرابع والعشرون، الجزء الاول والثانی،١٩٦٨، ل ٤٠٤٢.

BEHNAM ABU AL SOOF, 30 years of Archaelogical studies ,p.89-93

)[74](Faisal El-Wailly and Behnam Abu-Soof, THE EXCAVATIONS AT TELL ES-SAWWAN, Op.cit., p23

(٧٥) بهنام ابو صوف ،التنقیب فی التل صوان (موسم الرابع)،مجلةسومر،سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠٤٢.

)[76](Faisal El-Wailly and Behnam Abu-Soof, THE EXCAVATIONS AT TELL ES-SAWWAN, Op.cit., p23-24

لیستی سەرچاوەكان :

سەرچاوەی عەرەبی:

١- احمد امین سلیم، فی التاریخ الشرق الادنی القدیم، مصر - الجزیره- العربیة- سوریه- العراق -ایران، دارالمعرفة الجامعیه، الاسكندریه،٢٠٠٤.

٢-ایهان محمد قادر ئامیدی، انسان كهف شاندر فی كوردستان - العراق وعلاقته بالنیاندرتال، رساله ماجستیر غیر المنشوره، جامعة صلاح الدین، كلیه اداب، قسم اثار، ٢٠٠٧.

٣-بهنام ابو صوف، من الهوف الی القریه ، موسوعة الموصل الحضاریه، المجلد الاول، موصل١٩٩١،.

٤-بهنام ابو صوف، التنقیب فی التل صوان (موسم الرابع)، مجلةسومر، مجلد الرابع والعشرون، الجزء الاول والثانی، ١٩٦٨، ل ٤٠٤٢.

٥-تقی الدباغ، من القریه الی المدینه، موسوعة الموصل الحضاریه، المجلد الاول، موصل١٩٩١

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 3
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ٣

٦-تقي الدباغ، الثورة الزراعية والقرى الاولى، حضارة العراق ح١، بغداد ،١٩٨٥.

٧-جميس ميلارت، أقدم الحضارات فى الشرق الادنى، ترجمة: محمد طلب، الطبعة الاولى، مطبعة الشام، دمشق، ١٩٩٠.

٨-حسن مهدى حمودى، تطور صناعة المنجل فى العراق القديم خلال العصر الحجرى الوسيط, حتى النهاية العصر الحجرى المعدنى. مجلة اثار الرافيدين, ج٢, مجلد ٦، ٢٠٢١.

٩-خانه أكرم محمد، عمارة البيوت الدائريه فى العراق القديم فى ضوء المكتشفات المعماريه، مجلة دراسات فى التأريخ والاثار، العدد، (٨٥) شهر نيسان-٢٠٢٣.

١٠-زينب عبد التواب رياض، الكهف بين الحياة والموت فى العصور ماقبل التأريخ، مجله دراسات، العدد الثلاثون، السنه الثامنة، الكويت، ٢٠١٥.

١١-طه باقر، مقدمه فى التاريخ الحضارات القديمه، الطبعة الاولى، دار النشر، دمشق، ٢٠٠٩.

١٢-عامر سليمان، العراق فى التأريخ، الطبعة الاولى، بغداد ١٩٨٣.

١٣-عبدالجليل جواد، النياندرتاليون وتراثهم الثقافى، مجلة سومر، مجلد ٢٧، جزء الأول والثانى، ١٩٧١.

١٤-غسان طه ياسين، تقاليد دفن الموتى فى تل الحلاوة من خلال تنقيبات جامعة الموصل الموسم ٢٢ شبط ١٩٧٨.

١٥-فرج بصمهچى، كهف هزارميرد الشرقى، مجلة سومر، مجلد ٦، جزء الاول، ١٩٥٠،.

١٦-محمد عبدالطيف محمد على، تاريخ العراق القديم حتى نهاية الالف الثالث ق.م، الاسكندرية، ١٩٧٧.

١٧-نائل حنون، المدافن والمعابد فى حضارة بلاد الرافيدين القديمه، جزء الاول، المدافن وشعارها، الطبعة الاولى، دمشق، ٢٠٠٦.

١٨-نعمان ابراهيم جمعه و هاوار نجم الدين هاواس، نيشتەجێ بوون لە شوێنەوارى بێستانسور لە ژێر ڕۆشنايى پشكنينە شوێنەواريەكاندا، گۆڤارى قەڵاى زانست، بەرگى٧، ژمارە ٢٠٢٢.

١٩-نعمان جمعه ابراهيم، حضارة العصر الحجرى الحديث فى كوردستان العراق، رسالة ماجستير غير المنشورة، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٣.

٢٠-كلين دانيال، موسوعة علم الاثار، ترجمة: ليۆن يوسف، الاجزء ألاول، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٩٠.

٢١-يوسف حسين حازم، دور مظطقة أربيل الحضاري خلال العصرين الحجرين القديم والوسيط.

٢٢-يوسف مجيد زاده، مێژووی شارستانیەتی میزۆپۆتامیا، و: سەمیر حسێن، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠١٢.

سەرچاوەی ئینگلیزی :

1. Akira TSUNEKI and Other, PRELIMINARY REPORT OF THE CHARMO (JARMO) PREHISTORIC INVESTIGATIONS, University of Tsukuba, 2022.
2. Alan H. Simmons With Bar- Yosef, The Neolitihic Revolution in the near east, Universty of Arizona Press, 2007.
3. BEHNAM ABU AL SOOF, 30 years of Archaelogical studies.
4. BRUCE HOWE, BARDA BALKA, United states,2014.
5. Carleton S. COON, The Eastren cave at Hazar Merd, SUMER JOURNAL, VOL.6, NO.1.
6. Chris O. Hunt and other, An incised shell object from Baradostian (Early Upper Palaeolithic) layers in Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan, Journal of Archaeological Science: Reports, Volume 14, August 2017.
7. Deborah I. Olszewski, The Zarzian in the Contextof the EpiPalaeolithic MiddleEast, Intl. J. Humanities, Vol. 19 (3),2012.
8. Erik Trinkaus and T.Dale stewart, The Shanidar 3 Neanderthal a fragment skeleton from Shanidar Cave Northern Iraq, SUMER JOURNAL,VOL.36, NO.1 and 2,1980.
9. Erik Trinkaus, An inventory of the Neanderthal remains from Shanidar cave Northern Iraq, SUMER JOURNAL,VOL.33, NO.1 and 2,1977.
10. Erik Trinkaus, The Shanidar 5 Neanderthal Skeletone, SUMER JOURNAL,VOL.33, NO.1 and 2,1977, p.34.

11. Faisal El-Wailly and Behnam Abu-Soof, THE EXCAVATIONS AT TELL ES-SAWWAN FIRST PRELIMINARY REPORT(1964), SUMER JORNAL, VOL 21, NO.1and2,1965.
12. GEORGES ROUX ANCIENT 1RAQ.
13. Ghanim Wahida, The Zarzian Industry of the Zagros Mountains, Book Title: Dorothy Garrod and the Progress of the Palaeolithic, Oxbow Books, 1999, P 181-182, and, Ellery Frahm, and Christian A. Tryon, Origins of Epipalaeolithic obsidian artifacts from Garrod's excavations at Zarzi cave in the Zagros foothills of Iraq, Journal of Archaeological Science Reports, Volume 21, October 2018.
14. HelgaVogel, Death and burial, THE SUMERIAN WORLD, Edited by Harriet Crawford, NEWYORK, First published 2013.
15. Kathy Twiss, Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant.
16. Libby W. Cowgill, Erik Trinkaus, and Melinda A. Zeder, Shanidar 10: A Middle Paleolithic immature distal lower limb from Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan, Journal of Human Evolution, Volume 53, Issue 2, August 2007.
17. Mohammad Hasan Abdul Aziz, TWINS FROM TELL HASSUNA, SUMER JOURNAL,VOL.22, NO.1 and 2,1966.
18. Nona Palincaş, Radiocarbon dating in archaeology: Interdisciplinary aspects and consequences (an overview), Conference Paper in AIP Conference Proceedings · June 2017.
19. Olivier Nieuwenhuyse and Simone Muehl, A LATE NEOLITHIC FISHING NET FROM KURDISTAN, NORTHERN IRAQ, Paléorient, vol. 38.1-2, CNRS ÉDITIONS 2012.
20. R. Matthews, ORCID and other, The early Neolithic of Iraqi Kurdistan: current research at Bestansur, Shahrizor Plain, Paleorient, 45-2, University of Reading.
21. Ralph S. Solecki, A Postscript to the Shanidar Cave Report, SUMER JOURNAL,VOL.11,NO.1 and 2,1955.
22. RALPH S. SOLECKI, THE 1956-1957 SEASON AT SHANIDAR, IRAQ APRELIMINARY STATEMENT, SUMER JOURNAL,VOL.14,NO.1 and 2,1958.
23. Robert J. Braidwood, IRAQ-JARMO PROJECT.

24. ROBERT J.BRAIDWOOD and BRUCE HAWE, PREHISTORIC INVESTIGATIONS IN IRAQI KURDISTAN, The Universty of Chicago Press, CHICAGO, 1960.
25. Roger Matthews, and other, Excavations and contextual analyses: Bestansur, THE EARLY NEOLITHIC OF THE EASTERN FERTILE CRESCENT: EXCAVATIONS AT BESTANSUR AND SHIMSHARA, IRAQI KURDISTAN CENTRAL ZAGROS ARCHAEOLOGICAL PROJECT CZAP REPORTS VOLUME 2,2020.
26. Rose L. SoleckI, An Early Village Site At Zawi Cherni 5hanidari, Volume Thirteen, Undena Publications Malibu 1980.
27. .Rose L.Solecki, PREDATORY BIRD RITUALS AT ZAWI CHEMI SHANIDAR, SUMER JOURNAL,VOL.33,NO.1 and 2,1977.
28. Sam Walsh, HUMAN REMAINS FROM BESTANSUR: DEMOGRAPHY, DIET AND HEALTH THE EARLY, NEOLITHIC OF THE EASTERN FERTILE CRESCENT: EXCAVATIONS AT BESTANSUR AND SHIMSHARA, IRAQI KURDISTAN CENTRAL ZAGROS ARCHAEOLOGICAL PROJECT CZAP REPORTS VOLUME 2,2020.
29. Stefan K. Kozlowski and other, A PREMINARY REPORT ON THE THIRD SEASON/1987 OF POLISH EXCAVATION AT NEMRIK 9/SADAM DAM SALVAGE PROJECT, SUMER JOURNAL, VOL.46, NO.1 and2, 1989-1990.
30. Stefan K. Kozlowski and other, SECOND REPORT ON EXCAVATION OF THE PREPORTTERY NEOLITHIC SITE NEMRIK9 IN SADAMS DAM SALVAGE PROJECT1986, SUMER JOURNAL, VOL.46, NO.1 and 2.
31. Stefan Karol Kozlowski, NEMRIK 9, PCMA, digital reprint, 2008.
32. Stefan Karol Kozlowski, Fourth Report on the Excavation of the prepottery Neolithic Site Nemrik 9.covernorate of Dohuk, SADAM DAM SALVAGE PROJECT, SUMER JOURNAL, VOL.46, NO.1 and 2.
33. Thamer Khazal Al-Ameri Sahar Y. Jasim and Amer J. S. Al-Khafaji, Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq, Arab J Geosci 4, 2011.
34. Varoujan K. Sissakian Shanidar Cave - An Interesting Archaeological Site in the Kurdistan

35. Varoujan K. Sissakian, Shanidar Cave in Northern Iraq (Kurdistan Region), a National Geopark Recommendation, Iraqi Geological Journal, Volume 51, 2021.